

TEVHİD-İ EFKÂR GAZETESİ BAŞYAZARI EBUZZİYAYI ŞARK İSTİKLÂL MAHKEMESİNE GÖTÜREN SÜREÇ

AYTEKİN ERSAL*

Giriş

Mondros Mütarekesi'ni (30 Ekim 1918) müteakip gerçekleştirilen işgaller karşısında Padişah Vahdettin ve İstanbul Hükümetlerinin olumsuz tutumlarının, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin örgütlenmesine zemin hazırladığını söylemek mümkündür.¹ Sivas Kongresi (4 – 11 Eylül 1919) ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (A-RMHC) adı altında birleştirilen bu yapılar, Milli Mücadele'nin yürütücüsü ve yeni rejimin kurucusu olan TBMM'ye de üye vermişlerdir.² Siyasal parti aidiyetlerinin ertelendiği zorlu dönemin ardından, Mustafa Kemal Paşa, 6 Aralık 1922'de, ülkenin bir daha işgal edilmesini engelleyecek idari, sınaî, iktisadi kalkınmasını gerçekleştirecek Halk Fırkası namıyla bir parti kurmaya niyetlendiğini basına bildirmiştir.³ Partinin, 9 Eylül 1923'te nizamnamesi kabul edilmiştir. Böylece A-RMHC, Halk Fırkasına dönüşmüştür. Sivas Kongresi de partinin ilk kongresi olarak kabul edilmiştir.⁴ Milli Mücadele'nin kadrosu ve

* Dr., MEB, Ankara / TÜRKİYE, ersalaytekin1@hotmail.com

¹ Padişahın ve İstanbul Hükümetlerinin olumsuz tutumları noktasında bkz. Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, TTK Yay., Ankara 1971, s. 5, Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele c.II*, Cem Yay., İstanbul 1992, ss. 477-481. Mondros Mütarekesi için bkz. Elif Dönmez, *Mondros Ateşkes Antlaşması'nın Milli Mücadele'ye Yansımaları*, NÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2012, ss. 35-40, Akın Çelik, *Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Hükümetleri ve Ermeniler. İÜAİTE*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009, ss. 36.v.d, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri için bkz. Bayram Sakallı, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, İz Yay., İstanbul 1997, ss. 158-167, Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları*, YK Yay., İstanbul 1998, ss. 149-155.

² Yücel Özkaya vd. *Milli Mücadele Tarihi*, c.1, AAM Yay., Ankara 2005, ss. 87-105, İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1997, ss. 57.v.d., Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet (İkinci Grup)*, İletişim Yay., İstanbul 2015, ss. 215-223.

³ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*, AAM Yay. Ankara 1997, ss. 50-52. Uyar, bu beyanatın 27 yıllık tek parti vesayetinin gerekçesini özetlediğini belirtir. Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yay., İstanbul 1998, ss. 67-71.

⁴ İhsan Güneş, "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na Geçiş", *AAMD*, c.3, S. 8, Ankara 1987, ss. 427-442, Esmâ Torun, *Sivas'tan Büyük Kongreye Cumhuriyet Halk Partisi*, KÜ Yay., Kocaeli 2003, ss.

kurucu liderinin örgütlediği Halk Fırkası, radikal inkılaplarla ülkeyi kalkındırmayı hedeflediğini belirtmiştir.⁵ Milli dokularla bezenmiş, oldukça yüklü bir mirasın üzerine yükselen bu yapıya muhalefet etmek kolay olmasa gerekir. Zira klasik anlamda toplumsal sınıflardan birinin menfaatini önceleyen ideolojik hareketten ziyade, milletin bütününe dönüştürerek büyümeyi hedefleyen kurucu tek parti yapısı ortaya çıkmıştır.⁶

Köklü dönüşümleri arzulamayan, muhafazakâr duyarlılıklara açık, siyasal mücadelede radikal inkılâpçıların edindiği konumdan rahatsızlık duyan bir seçkinler grubu, Cumhuriyet'in ilanından itibaren dile getirdikleri rahatsızlıkları, 17 Kasım 1924'te, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını (TCF) kurarak ortaya koymuşlardır.⁷

Siyasal ayrışmanın bir benzerinin basında da yaşandığını söylemek gerekir.⁸ Cumhuriyetin ilan ediliş tarzına yönelik dile getirilen eleştiriler, hilafetin önemine vurgu yapan yaklaşımlarla derinleşmiştir.⁹ Özellikle *Tanin*, *İkdam* ve *Tevhid-i*

57-63, Hikmet Bila, *CHP 1919-1999*, Doğan Yay., İstanbul 1999, ss. 39-43, Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasal Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Ayrıldız Yay., Ankara 1965, ss. 30-35.

⁵ Ali Satan, "Demokratik Siyasal Mücadele Denemesi", *Modern Türkiye Tarihi*, ed. Süleyman Beyoğlu, Ali Satan, MÜ Yay., İstanbul 2014, s. 160.

⁶ Kurucu tek partiler özellikle imparatorluktan ulus –devlete geçişte büyük dönüşümleri hedefleyen yapılar olmuşlardır. Bkz. Tarih Zafer Tunaya, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, Ekin Yay., İstanbul 1982, s. 314, Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, AÜHF Yay., Ankara 1974, ss. 21–35, Ahmet N. Yücekök, *Siyasetin Toplumsal Tabanı (Siyaset Sosyolojisi)*, AÜSBF Yay., Ankara 1987, ss. 47vd.

⁷ Rauf Bey, Vatan gazetesine 1 Kasım 1923 tarihinde verdiği beyanatta: "Bilahare şekli-i cumhuriyetin bir günde takarrür ettirilerek ilam halkça gayr-i mesul zevat tarafından tertip edilen bir şeklin emr-i vaki halinde ihdas edildiği fikri ve endişesi hâsıl oldu..." demesi, parti grubunda çok sert tartışmalara neden olur. *CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)*, haz. Yücel Demirel, Osman Zeki Konur, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2002, s. 27. Faruk Alpkaya, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İletişim Yay., İstanbul 2009, ss. 104-114, 129vd. Ahmet Yeşil, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Cedit Yay., Ankara 2002, ss. 188-191, Özgür Güvercin, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Türk Siyasal Hayatındaki Yeri*, AİBÜ Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2007, ss. 37-41, Selim Gürlevik, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, HÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, ss. 44-49, Nurdan Seda Ülker, *Türk Basınında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, GÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, ss. 9-34.

⁸ Yaşanan siyasal ayrışmanın basına yansıyan yönlerini 1923 seçimleri bağlamında ele alan bir çalışma için bkz. Tekin Demiraslan, *1923 Milletvekili Seçimleri ve Basın (Hâkimiyet-i Milliye, Tanin, Tevhid-i Efkâr)*, AEÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2013, ss. 55vd.

⁹ Özellikle Cumhuriyetin ilanı sürecine ilişkin dönemin inkılâpçı gazetesi Hâkimiyet-i Milliye'nin desteğine karşın muhalif Tanin ve Tevhid-i Efkâr'daki tenkitler için bkz. Mehmet Saki Çakır, Cumhuriyetin İlanına Doğru Rejim Tartışmalarının Basındaki Yansımaları (Akşam, Hâkimiyet-i Milliye, Tanin, Tevhid-i Efkâr), EÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2011, ss. 55-67. 8 Kasım 1923'te halifenin istifa ettirileceğine dair haber Akşam'da yayınlanır. Bunun üzerine Tanin, İkdam, Tevhid-i Efkâr, Vatan gazetelerinde hilafetin önemini vurgulayan haberler ve yorumlar yapılır. Bkz. Nurettin Güz, *Türkiye'de Basın – İktidar İlişkileri (1920 – 1927)*, GÜ Yay., Ankara 1991, ss. 98-116.

Efkâr gazetelerinde beliren bu çizgi, hükümet tarafından hukuki yaptırımlarla karşılanmıştır. Bahsi geçen gazetelerin yöneticileri 11 Aralık 1923 tarihinde, İstanbul'da kurulan İstiklal Mahkemesinde yargılanmışlardır.¹⁰ Hiçbir gazeteci ceza almamış olsa bile bunu, hilafetin ilgası gibi köklü değişimlere girilen bir evrede ideolojik ayrışmayı istemeyen kurucu kadronun basına verdiği bir tür “göz dağı” olarak görmek mümkündür.¹¹

Abdurrahman Velid EbuZZiya (1882-1945), siyasal ayrışmanın yaşandığı dönemde İstanbul'da *Tevhid-i Efkâr* gazetesinin sahibi ve başyazarıdır. Darülfünun'da hukuk eğitimini 1910'da bitirmiş, kendi çabasıyla Arapça, Farsça ve Almanca öğrenmiştir. Milli Mücadele'yi desteklemiştir. Cumhuriyet'in ilanına ve yapılmaya çalışılan inkılaplara karşı durmuştur. TCF ayrışmasında “müfrit inkılâpçılar” olarak gördüğü iktidar partisi karşısında muhalefeti desteklemiştir. Şeyh Said isyanı sürecinde çıkartılan 4 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu ardından gazetesi kapatılmış, muhalif pek çok yazar gibi, Şark İstiklâl Mahkemesine gönderilmiştir. 1934 yılına kadar basın hayatına dönememiştir. Bu tarihten sonra da yazı hayatı uzun soluklu olmamış, 1945 yılında vefat etmiştir.¹² Burada EbuZZiya'yı Şark İstiklâl Mahkemesine götürülen süreç ele alınacaktır. Konu siyasal ayrışmanın yaşandığı 17 Kasım 1924'ten, *Tevhid-i Efkâr*'ın kapatıldığı 5 Mart 1925'e kadar olan dönemde EbuZZiya'nın başyazıları ekseninde incelenecektir. TCF'nin kuruluşundan Şeyh Said İsyanı'na uzanan çalkantılı bir döneme, muhafazakâr bir aydının bakışının ortaya konmasının, Türk siyasal modernleşmesinin geçirdiği sancılı bir evrenin anlaşılmasına katkı sunacağı düşünülmektedir.

¹⁰ Yalçın Lüleci, “Tek Parti Döneminde İktidar ve Basın”, Ed. Tolga Yazıcı, 1923 – 1946: *Tek Partili Dönem, Medya ve Siyaset 2*, Plato Yay., İzmit 2016, ss. 63-65.

¹¹ Nurettin Güz, *Türkiye'de Basın – İktidar İlişkileri...*, ss. 98-99. Mustafa Kemal Paşa, basının inkılaplar karşısında alması gerektiği tavrı net bir şekilde, aralarında muhalif yazarlarında olduğu bir grup gazeteciye 4 Şubat 1924'te ifade eder: “*Türk basını... Cumhuriyetin çevresinde çelikten bir kale vücuda getirmelidir, bir fikir kalesi, bir zihniyet kalesi...*” der. Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinlere Türk Basın Tarihi*, Remzi Yay., İstanbul 2003, ss. 143-146.

¹² EbuZZiya'nın biyografisi için bkz. Ahmet Temiz, *Velid EbuZZiya'nın Mektuplarına Göre Lozan*, MÜTAE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, ss. 1-9. Milli Mücadele'ye desteği ve Cumhuriyet'in ilanı karşısında muhalif tutumları için bkz. Bengül Bolat, “Milli Mücadele Taraftarlığından Cumhuriyet Karşıtlığına Velid EbuZZiya”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c.XIV, S. 28, İzmir 2014, ss. 153-164. Muhalefetin susturulması noktasında Takrir-i Sükûn Kanunu'nun uygulanması için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması*, TVY Yay., İstanbul, 2005, ss. 134-180, İstiklâl Mahkemeleri için bkz: Ergun Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri, c. I-II*, DEÜ Yay., İzmir 1988, ss. 288vd.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına Destek

TCF – CHF Farkı

17 Kasım 1925'te Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) içindeki muhalifler, TCF'yi kurmuşlardır. Yeni partinin bir program ile doğmuş olması, Ebuzziya tarafından memnuniyetle karşılanır. “Yeni fırkaya en ziyade kuvvet verecek ve sıratle inkişaf ve tevsiini temin edecek âmil bilhassa bir program tanzim etmiş olmasıdır... Halk Fırkasının pek mühim bir noksanı vardır ki; o da şimdiye kadar esaslı, etrafını cami, ağyarını mani bir program neşretmemiş ve edememiş olmasıdır.” der.¹³ TCF’de olup CHF’de olmayan programdır. “Memlekette mevki bu kadar mühim olan, her işimize karşan, hatta içtihatlarımızı, vicdanlarımızı, samimi kanaatlerimize kadar hulûl ederek oralarda da inkılâp yapmak gayesini güden...” bir partinin programı yoktur.¹⁴ Üstelik yeni fırka, kendisine cumhuriyet unvanını vererek “İnkılâbın esaslarını takviye etmeği başlıca umde ittihaz eylemiştir.”¹⁵ Aslında tartışılması gereken en mühim mesele burasıdır. Yeni partinin adında cumhuriyet olması inkılâbın Türkiye’sini kurmak isteyen iktidar partisi ve onun aydınları nezdinde masum bir hareket olarak görülmesi için yeterli midir? Nitekim muhalif partinin kurulmasının üzerinden üç gün bile geçmeden iktidar milletvekillerinden birisinin, basında çıkan kimi yazıları gerekçe göstererek, İstiklâl Mahkemelerinin kurulması lüzumuna işaret eden beyanları gündeme gelmiştir.¹⁶ Ebuzziya “bütin neşriyat, memlekette (hâkimiyet-i millîye) esaslarının bîhakkan müstakkr olmasından başka hiçbir gaye istihdaf etmemektedir.” der.¹⁷ “İçimizde yeni ihtilallerden, ihtilal kanunlarının tatbiki lüzumundan bahis edenler var... İhtilal kanunları ne demek? İnkılâpların en büyüğü ve mübecceli olan hâkimiyet-i millîye idaresinin, idare-i müstebite yerine ikamesi kararını birlikte vermedik mi?” diye sorar.¹⁸ Cumhuriyet kavramı etrafında TCF’yi şu cümlelerle meşrulaştırır:

“Bugün ortaya yeni fırka çıktı ve kendine (Terakkiperver Cumhuriyetçi) unvanını verdi... fakat yine bu efendilere kendilerini beğendiremediler. Şimdi bir taraftan “Cumhuriyetçi biziz. Bu unvanı kimseye veremeyiz.” diyorlar. Diğer taraftan “Zaten cumhuriyet esaslarını muhafaza edeceğiz demek bu esasların tehlikede bulunduğuna işaret ile izâhât-ı teşevvüştür.”

¹³ Ebuzziyazade, “Yeni Cumhuriyet Fırkası”, *Tevhid-i Efkâr*, 18 Teşrinisani 1924, s. 1.

¹⁴ Ebuzziyazade, “Sadı Bey’in Nasihatleri”, *Tevhid-i Efkâr*, 9 Şubat 1925, s. 1

¹⁵ Ebuzziyazade, “Yeni Cumhuriyet...”, s. 1.

¹⁶ Ebuzziyazade, “Niçin Bir Korku Daha Geçirelim?”, *Tevhid-i Efkâr*, 20 Teşrinisani 1924, s.

¹⁷ Ebuzziyazade, “Niçin Bir Korku Daha Geçirelim?”, s. 1.

¹⁸ Ebuzziyazade, “Fethi Bey’den Başlıca Beklediğimiz”, *Tevhid-i Efkâr*, 24 Teşrinisani 1924, s. 1.

iddiasında bulunuyorlar... Yalnız Halk Fırkasında olanların cumhuriyetçi addedildikleri iddiasının akıl ve mantıkta yeri var mıdır?"¹⁹

Cumhuriyet kavramı yalnızca iktidarın tekelinde değildir. TCF'nin cumhuriyeti sahiplenilen bir yapı olarak ortaya çıkması yeni dönemde Türkiye'yi daha da güçlendirecektir. Hâlbuki inkılâpçı aydınlar Ebuzziya gibi düşünmemektedirler. Bunlardan Ağaoglu Ahmed Bey, köklü dönüşümlere gidilen bir evrede ayrı bir partinin kurulmasının zihni bulandırmaktan öte anlama gelmeyeceğini söyler. Yeni partinin kurucu kadrosunun şahsi hesaplarla hareket ettiklerini belirtir. Bu tenkitlere cevap vermek de hiçbir partiyle ilişkisinin olmadığını söyleyen Ebuzziya'ya düşer:

"Agayef Bey gibi her cihetle ismi, akidesi, mezhebi ve cinsi itibarıyla bu memleketin tamamen yabancıları olanların ve ancak beş on kuruş menfaat temini için haremimize kadar sokulmuş bulunanların Kazım Karabekir Paşa gibi azim rical-i milliyemizden ma'dud bir zatın riyasetinde teşkil eden bir fırkayı, ezhanı teşevvüş ile ithama ne hakları vardır?... Agayefler milletin sadık evladı, cumhuriyetin muhafızı olacaklar da Kazım Karabekirler, Rauflar, Ali Fuatlar daha birçok kahramanlar vatanın düşmanı, hâkimiyet-i milliyeye esaslarının aleyhtarı, mürteci addedilecekler, öyle mi?"²⁰

Herkesin, Cumhuriyet'i, Agayef gibi algılamak zorunda olmadığını vurgulaması demokratik müzakerenin zemini açısından ne kadar anlamlı ise,

¹⁹ Ebuzziyazade, "Cumhuriyetçi Olmak da Memnu mu?", *Tevhid-i Efkâr*, 19 Teşrinisani 1924, s. 1.

²⁰ Ebuzziyazade, "Cumhuriyetçi Olmak da...", s. 1. Ağaoglu ve onunla birlikte Hâkimiyet-i Milliyeye gazetesinde yazan kalemler TCF'ye kuruluşundan itibaren karşı durmuşlardır. Ebuzziya'yı Ağaoglu'na karşı hakarete varan tenkitlere yönelten husus, yazarın 18 Kasım 1924 tarihli değerlendirmesidir. Ağaolu burada TCF'nin fikri ve iktisadi menfaat farklılıklarına dayanan bir parti olarak doğmadığını, şahsi ihtirasların neticesinde ortaya bir hizbin çıkarak milletin büyük hamleler beklediği bir dönemde iç karşılıklığa yol açtuklarını belirtir. TCF'nin programına aldığı tek dereceli seçim, belediye başkanlarının halkın oylarıyla iş başına gelmesi gibi hususların zaten CHF gündeminde olduğunu, ayrı parti kuranların böylesine kaygıları var idiyse neden bunu mecliste dile getirmediğini sorar. TCF'lilerin samimiyetsiz tavırlarıyla cumhuriyet ve halkçılık prensiplerini müzayedeye çıkarttuklarını belirtir. Ağaoglu, şahıslara ilişkin tenkidini 20 kasımda kaleme alacaktır. Ebuzziya'nın bu tenkitlere cevap vermeksizin şahsiyetleri ön plana alması polemikçi yanının baskın karakterinden olsa gerekir. Bkz. Ağaoglu Ahmet, "Nereye Gidiyoruz", Hâkimiyet-i Milliyeye, 18 Teşrinisani 1924, s. 1. Ağaoglu şahısları değerlendirirken de Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde bugünlere geldiklerine vurgu yapar. Rauf Bey'in Malta sürgününde beraberken kendisine "*Ankara da, Sivas da, hatta Erzurum da sükküt edebilir. Fakat Mustafa Kemal ile İsmet berhayat iken endişe etme. Bunlar yaşadıkça işin serencamı hayır ve muvaffakiyettir. Buna iman et!*" dediğini nakleder. Ağaoglu Ahmet, "Nereye Gidiyoruz", Hâkimiyet-i Milliyeye, 20 Teşrinisani 1924, s. 1. Ağaoglu'nun II.Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçerken düşüncelerinde büyük kırılmalar yaşadığı noktasında bkz:Ufuk Özcan, *Ahmet Ağaoglu ve Rol Değişikliği*, *Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın*, Akademi Yay., İstanbul, 2002, ss. 162-163, Fahri Sakal, *Ağaoglu Ahmed Bey*, OMÜSBÜ Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 1995, ss. 110-112.

fikirlerine karşı olduğu bir aydını soy ve mezhep kökenleriyle yargılaması da o kadar yadırganacak bir durum olsa gerektir. Burada dikkati çeken bir diğer nokta ise Ebuzziya'nın üzerinde durduğu kavramların aynısının inkılâpçı aydınlar tarafından da kullanılmakta olmasıdır. Nihayetinde iktidar partisinin sözcüsü konumundaki gazetenin adı *Hâkimiyet-i Milliye*'dir.²¹ Sorun, kullanılan kavramlara verilen manalarda düğümlenmektedir. İnkılâpçı aydınlar nezdinde milli egemenlik formülasyonu, köklü zihniyet dönüşümlerinin önündeki engellerin aşılması, aydınlanma düşüncesinin oluşması anlamına geliyordu. Egemenlikte payı olan bireyin geleneksel değerlerden soyutlanması gerçekleşene kadar, yarışmacı siyasetin önünü açmak pek de istenilen bir durum olarak gözüküyordu.²² Ebuzziya'nın baktığı pencereden, cumhuriyet fikrinin hâkimiyet-i milliye prensibi etrafında sahiplenilmesi, farklı siyasal partilere meşru zeminler sunmak anlamına geliyordu. Üstelik "*Halk ahvâl-i umûmiyeden katîyen memnun değil*" iken TCF gibi bir partinin kurulmaması için hiçbir neden gözüküyordu.²³ Daha düne kadar Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini benimsemiş bir kadronun ona karşı muhalif bir siyasete geçmiş olması, şahsi ihtiraslardan kaynaklanmış olamaz mı? Ebuzziya şöyle der:

"Zaten kendiliklerinden etmeseler kovulacakları söyleniyordu. Böyle sarıh istiskal karşısında en salim yolu tuttular... Bu istifalarının sebebi de mecliste temin-i muvazene ve hâkimiyet-i milliye esaslarının bir kat daha takviyesi olduğunu söylüyorlar. Bu iddialardaki meşruiyeti tasdik ve kabul etmemeğe imkân yoktur."²⁴

Ebuzziya'nın zihninde yeni partinin meşruiyetine dair hiçbir şüphe yoktur. TCF, cumhuriyetin hâkimiyet-i milliye prensibi etrafında güçlenmesinin teminatı

²¹ Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin ideolojik kimliği noktasında bkz: E.Semih Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Kaynaklar*, Siyasal Yay., Ankara 2004, s. 176, Şengül Altunal, *Basının Kamuoşu Oluşturma İşlevine Uygun Olarak Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi (1920-1934)*, MÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992, ss. 46-57, Emrah Yıldız, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi Örneğinde Türk Ulusal Kimliğinin İnşası Süreci (1920-1926)*, MÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2009, ss. 173vd.

²² Milli egemenlik gibi kavramlara Mustafa Kemal Paşa ile muhalifleri arasındaki değerlendirme farklılıklarının olduğu noktasında bkz. Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Birey ve Toplum Yay., Ankara 1984, ss. 17-18, Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yay., İstanbul 1993, s. 172. Mustafa Kemal Paşa'nın TCF'nin kuruluşunu olumsuz gören yaklaşımları noktasında bkz. Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, çev. Gül Çağlı Güven, Bağlam Yay., İstanbul 1992, ss. 84-85.

²³ Ebuzziyazade, "Hatayı Kendileri Yapıyorlar, Kabahati Bize Yolluyorlar", *Tevhid-i Efkâr*, 21 Teşrinisani 1924, s. 1.

²⁴ Ebuzziyazade, "Hatayı Kendileri Yapıyorlar...", s. 1. Hürriyet ve Hâkimiyet-i Milliye ile idare edilen memleketlerde yolsuzlukların da azaldığını belirtir. Ebuzziyazade, "Paralı İşlerde Yolsuzluk", *Tevhid-i Efkâr*, 18 Kânûnusani 1925, s. 1. Ebuzziyazade, "Milletin Paraları Nasıl İsfraf Ediliyor?", *Tevhid-i Efkâr*, 27 Kânûnuevvel 1924, s. 1.

olacaktır. Bu kanaatinden emin olduğu kadar yeni dönemin risklerinden de o kadar endişelidir. İnkılâpların tehlikeye düşeceğini belirten kesimlerin iktidar gücünü kullanarak yeni meclisi de feshedebileceği haberlerine bu açıdan yaklaşıp. Tarihi tecrübeyi göz önüne getirdiğinde “*Bütün gelmiş geçmiş meclislerin ömr-ü tabiyelerini ikmal etmeden fesih akıbetlerine uğradıklarına bakılırsa ikinci millet meclisinin de nihayet fesih edileceğine hüküm etmek ve bu hali tabii görülmek iktiza ediyor.*” kanaatini dile getirir.²⁵ Ona göre, eğer gerçekleşirse, böyle bir feshin tek sebebi TCF'nin siyasal yükselişidir:

“Yeni meclisin feshi... ancak ekseriyet fırkası tarafından verilen fesih kararıyla kabildir. Ekseriyet fırkasının da böyle bir karar vermesi için ekseriyeti gaip etmek tehlikesiyle karşı karşıya kalması yahut da herhangi bir mesele-i mühime hakkında milletin reyine müracaat lüzumunun hissedilmesi iktiza eder. Bugünkü vaziyet-i dâhiliye ve hariciyemizde ayrıca milletin reyine sormak lazım gelen mühim bir mesele yoktur. O halde meydanda yalnız ekseriyet fırkasının ekseriyeti gaip etmesi ihtimali kalıyor... Eğer fırka rüesası bu (240) kişilik ekseriyetin daima fırkaya merbut kalacaklarına itimat etmiyor ve arkadaşlarının kolayca dağılıvereceğini zan ediyorlarsa o başka... Hiç zannetmiyoruz ki Cumhuriyet Halk Fırkası (282) kişiyle tekrar meclise gelebilsin.”²⁶

Ebuzziya, iki parti arasındaki farkı ortaya koyarken hep iktidarın milletin ekseriyetinden oy alamayacağı, politik gücün arkasına yaslandığı, memurları baskıyla üye yaptığı tarzında değerlendirmelerde bulunur. “*Zavalı Halk Fırkası böyle acınacak bir haldedir.*” der.²⁷ Bu tarz yorumlarda bulunan bir yazarın olası seçimlerde en güçlü adayının muhalifet partisi olması beklenirken, Ebuzziya kendisiyle çelişmeyi göze alarak, gündemdeki 13 mebusluk ara seçimlerde CHF'yi favori gösterir. “*Cumhuriyet Halk Fırkası namzetleri kazanamadığı takdirde, halkımızın ruhunda artık büyük bir intibah ve hassasiyet doğduğu tahakkuk edecektir. Mamafih bütün ümit-i muvaffakiyet (Cumhuriyet Halk) Fırkası tarafında görünüyor.*” değerlendirmesinde bulunur.²⁸ Neden? TCF yenidir. Tam örgütlenememiştir. İkinci seçmenlerin²⁹

²⁵ Ebuzziyazade, “Meclisin Feshi Şayiaları”, *Tevhid-i Efkâr*, 1 Kânûnuvvel 1924, s. 1.

²⁶ Ebuzziyazade, “Meclisin Feshi Şayiaları”, s. 1.

²⁷ Ebuzziyazade, “Sadî Bey'in Nasihatleri”, s. 1.

²⁸ Ebuzziyazade, “İntihap Mücadelesi Diyebilir miyiz?”, *Tevhid-i Efkâr*, 2 Kânûnuvvel 1924, s. 1.

²⁹ 1946'ya kadar uygulanan sistemde halk, vekilleri seçecek seçmenleri (müntehibi sânileri) seçmiştir. Muhalif olmayı zorlaştıran bu durum, tek parti vesayetini de kolaylaştırmıştır. TCF'nin tek dereceli seçim ve tarafsız cumhurbaşkanlığı sistemini programına aldığı da belirtmek gerekir. Bkz. Esat Öz, *Otoriterizm ve Siyaset, Türkiye'de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*, Yetkin Yay., Ankara 1996, s. 66. Dönem içerisinde uygulanan seçim sistemi için bkz. Aydın Erdoğan, *Türkiye'de Seçim Sistemleri ve Türk Siyasi Yapısına*

tamamına yakını memurdur ve iktidar partisinin kontrolündedir. Halk sandıkta kendi kararını verebilse belki durum farklı olabilirdi; fakat eldeki tüm veriler CHF’yi seçimlerin muhtemel galibi göstermeyi gerektirmektedir.³⁰ Bunlar, TCF – CHF ayrımında Ebuzziya’nın duygusal yanlarının işaretleri olsa gerektir. Tarafsız olduğunu belirten ifadeleri dahi bu kanaati pekiştirecek yanlar içermektedir:

“Hakikaten bitarafız. Çünkü el-yevm mevcut fırkalardan hiçbirine dâhil değiliz ve olmamızın imkânı da yoktur. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına karşı iltizâmkâr neşriyatta bulunmamız da sırf fırka rüesasının şahıslarına olan hürmet ve itimadımızdan ve o rüesanın birkaç defa vuku bulan beyanatlarında hissiyatımızı cidden tatmin edecek güzel sözler söylemiş olmalarındandır.”³¹

Fethi Bey’den Beklenen

Fethi Bey, 22 Kasım 1924’te İsmet Paşa’nın yerine başbakanlığa getirilmiştir. Ebuzziya, olaya, muhaliflerin ayrıldığı partinin vaziyetini ortaya koymak gayesiyle yaklaşır. “İsmet Paşa’nın şerait-i hazıra içinde, bilhassa kendini intihap eylemiş olduğu rüfeka ile uzun müddet mevkîni muhafaza edemeyeceğini biliyorduk... İsmet Paşa rüfekası ile meclisin ekseriyeti, hükümet meselesini bir memleket ve hüsnü idare meselesi olmaktan çıkarmışlar, şahsî bir inatçılık ve fırkacılık mertebesine indirmişlerdi.” der.³² Daha sonra “İsmet Paşa’nın hükümeti büyük bir rey-i itimat ile mevkîni muhafaza etmişken ani ve gayri muntazır istifa ile İsmet Paşa’nın muarızlarını hayrette bıraktığı kadar taraftarlarını istigrâp ve endişeye gark etti.” değerlendirmesinde bulunur.³³ Parti içinde Fethi Bey’e muhalif güçlü bir kanadın varlığını sezinleyen ifadeleri dikkat çekici bulunmaktadır.

TCF’nin kuruluş nedenlerinin sağlamlığı, CHF’yi de etkilemiştir. Gazi Paşa, parti içerisindeki muhaliflerin ayrılışını başka türlü durduramayacağını düşündüğü için, Fethi Bey’i getirmiştir.³⁴ Nitekim Fethi Bey kabinesine, istifa etmesi muhtemel isimler alınmıştır. Bunlar aslında yeni partinin Türk siyasetine sunduğu olumlu katkılardır. “İsmet Paşa kabinesinin istifa ederek yerine Fethi Bey gibi daha mutedil ve hâkimiyet-i millîye esaslarının daha şiddetle sarfınazar bir zatın gelmesi...”

Etkileri (1923-1980), KÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2007, ss. 65-67.

³⁰ Ebuzziyazade, “İntihap Mücadelesi Diyebilir miyiz?”, *Tevhid-i Efkâr*, 2 Kânûnuevvel 1924, s. 1.

³¹ Ebuzziyazade, “Halk Fırkasının Tasfiyesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 20 Kânûnusani 1925, s. 1.

³² Ebuzziyazade, “İsmet Paşa’nın İstifası”, *Tevhid-i Efkâr*, 23 Teşrinisani 1924, s. 1.

³³ Ebuzziyazade, “İmal-i Hıyanet”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Kânûnuevvel 1924, s. 1.

³⁴ Ebuzziyazade, “İsmet Paşa’nın...”, s. 1.

ancak yeni fırka sayesinde mümkün olabilmıştır.” der.³⁵ Peki, yeni kabine kendisinden beklenenleri karşılayabilecek midir? Öncelikle yeni başbakanın, *Tevhid-i Efkâr*’ın Ankara muhabeirine verdiği beyanatta “*halkın hâkimiyetine tercüman olmayı büyük bir vazife addederim*” sözünden umutlanır.³⁶ “*Fethi Bey, bu sözleriyle şerait-i mahsusa içinde beklediğimiz en mühim ve kemâl-i hizmetlerden birini ifaya çalışacağını vaat etmektedir.*” der.³⁷ Programa bakınca karamsarlığa kapılır. Alelade bir metin sunulmuştur. Zira programda hâkimiyet-i milliye, hürriyet-i tefekkür ve vicdan esasları hakkında kuvvetli teminatlar içeren tek bir kayıt bulunmamaktadır. Fethi Bey, sabık kabineyi düşük göstereceğinden olsa gerek bu tarz konulara temas etmemiştir.³⁸

Yeni dönemin pek de kolay geçmeyeceğinin ilk belirtisi, meclise sunulan basın kanunu teklifi ile gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Cumhuriyet’in hâkimiyet-i milliye prensibi üzerinden yükselişe geçebilmesi için basının hür bir şekilde görevini yapması gerekiyor iken, Kozan Mebusu Ali Saip Bey tarafından sunulan teklif, basını ortadan kaldıracak yanlar içermektedir. Burada gazete çalışanlarının yüksek okul mezunu olmaları ve beş bin ile iki bin iki yüz elli lira depozite karşılığında imtiyazların verilmesi hususları gündeme getirilmiştir. İstanbul gazetelerini ortadan kaldıracak böyle bir teklife “*Vatanın selametini daima hürriyetperver ve serbest usullerde gören her fert, cumhuriyet idaresinin esaslarıyla hiç de kabil-i telif olmayan bu gibi takyide matuf tedbirlerden elbette hoşlanmaz.*” cümlesiyle karşı çıkar.³⁹ Bu teklif, gazetelerin, “*perde arkasından oyun oynamak isteyen bazı muhtekir sermayelerin eline geçmesine sebebiyet verecektir.*”⁴⁰ Teklifin meclisten geçmeyeceği beklentisini hâkimiyet-i milliye prensibinin canlılığına bağlar. “*Evvela bu asr-ı terakkide ve saniyen bütün kuvvetini hâkimiyet-i milliyeden aldığım iddia eden, inşasını hâkimiyet-i milliye esasları üzerine kurmuş olan cumhuriyet idaresinde memleketin gazetesiz yaşaması imkân yoktur.*” der.⁴¹ İyimserliğini tedirginliğe sevk eden ise iktidar partisine mensup bir mebusun, *İstiklâl* gazetesine verdiği demektir. Mebus, teklifin neden şahsi bir görüş olmadığını anlatırken, iktidarı yıpratmak isteyen basının, cumhuriyeti saltanata dönüştürmek istediği üzerinde durur. Ebuzziya “*Acaba bu mebus efendi, bu kehanet kuvvetini nereden bulmuştur?*”

³⁵ Ebuzziyazade, “Yeni Fırkanın Fazilet Terbiyet-kâresi”, *Tevhid-i Efkâr*, 26 Teşrinisani 1924, s. 1.

³⁶ Ebuzziyazade, “Halk Hissiyatına Tercüman Olmak, Kanunu Hâkim Kılmak”, *Tevhid-i Efkâr*, 25 Teşrinisani 1924, s. 1.

³⁷ Ebuzziyazade, “Halk Hissiyatına Tercüman Olmak...”, s. 1.

³⁸ Ebuzziyazade, “Ekseriyet İtimadı Değil, Milletın Heyeti Lazım!”, *Tevhid-i Efkâr*, 29 Teşrinisani 1924, s. 1.

³⁹ Ebuzziyazade, “Yine mi Hürriyet-i Matbuat”, *Tevhid-i Efkâr*, 5 Kânûnuevvel 1924, s. 1

⁴⁰ Ebuzziyazade, “Yine mi Hürriyet-i Matbuat”, s. 1.

⁴¹ Ebuzziyazade, “Bu Devirde de İstibdat Olur mu?”, *Tevhid-i Efkâr*, 7 Kânûnuevvel 1924, s. 1.

diye sorar.⁴² Aynı mebus “Cumhuriyeti tehlikede gördüğümüz anda şiddetle hareket etmeğe mecburuz. İcabında memlekette istibdat bile yaparız.” deyince “İstibdada cevaz veren bu idare artık cumhuriyet olabilir mi?” sorusunu yöneltir.⁴³ Basına ilişkin herhangi bir kanun değişikliğine gidilmeden, Matbuat Kanununun 23.maddesinde dile getirilen “Devletin emniyet-i dâhiliye veya haricîyesini ihlal edebilecek surette neşriyatta bulunan gazeteler muhafaza-i sükûn ve emniyet için muvakkaten meclis-i vükelâ kararıyla tatil olunabilir.” hükmüne atıfla, Toksöz gazetesi kapatılmıştır.⁴⁴ Ebuzziya tepkisini gizlemez:

“(Toksöz) refikimizin hükümet tarafından verilen bir emirle set-ü tatil edilmiş olması, bizi hem hayrette bıraktı, hem de müşkül mevkie düşürdü. Hayretimiz hürriyet-i matbuata azami derecede hürmet gösterildiği iddia olunan bir devirde, herhangi bir gazetenin bir vali emriyle, sanki bir meyhane kapatıyormuş gibi set olunmasından ileri gelmektedir... müşkül mevkie düşmemizin sebeplerine gelince... matbuat kanununun 23.maddesinin... herhangi bir hükümete heyet-i vükela kararıyla herhangi bir gazeteyi set-ü tatil etmek hak ve salahiyetini bahşetmesidir. Bizce yapılacak şey, (Toksöz)’ü nihayet (tahdiş-i ezhan) isnadiyla mahkemeye vermekten ibaret idi.”⁴⁵

Yeni basın kanununun nasıl olacağına dair Ahmet Agayef’in üç ilke öne sürdüğünü belirtir. Bunlar: 1.Mukaddesatı şahsiyeye tecavüzün engellenmesi, 2.Cumhuriyet esaslarını tehlikeye düşürecek neşriyatta bulunulmaması, 3.Dinin propagandaya alet yapılmamasıdır. Ebuzziya, birinci maddede zikredilen hususun muğlâk olduğunu, kişi ahlakının, namusunun zaten mevcut kanunla korunma altında olduğunu belirtir. Cumhuriyet meselesine gelince “İnkulâp geçiren her memlekette inkulâbı yapan ve idare edenlerin çok hassas, kışkırtıcı... oldukları malumdur.” diyerek olağanüstü tedbir arayışını makul bulur.⁴⁶ Asıl tedbirin ise “Yeni idarenin eski idareye çok faik olduğunu delail-i fiiliye ile ispat etmekten” geçtiğini belirtir. “Yeni idare eski idareden farklı değilse, ortada yine azıcık keyfi idare emareleri var ise...” yapacak bir şey yoktur. Üçüncü meselede de asıl dinsizlik propagandasının önünün alınması gerektiğini vurgular.⁴⁷

Basın üzerinde titizlikle durması, istibdat korkusundan dolayıdır. Nihayetinde TCF de dâhil, çıkardığı gazetenin varlığını devam ettirebilmesi, farklı fikirlere

⁴² Ebuzziyazade, “Bu Devirde de İstibdat Olur mu?”, s. 1.

⁴³ Ebuzziyazade, “Bu Devirde de İstibdat Olur mu?”, s. 1.

⁴⁴ Ebuzziyazade, “Bu Devirde de ...”, s. 1.

⁴⁵ Ebuzziyazade, “Bu Devirde de ...”, s. 1.

⁴⁶ Ebuzziyazade, “Dinsizlik Propagandası da Men Edilse”, *Tevhid-i Eşkâr*, 3 Kânûnusâni 1925, s. 1.

⁴⁷ Ebuzziyazade, “Dinsizlik Propagandası da Men Edilse”, s. 1.

hürriyet imkânının tanınmasıyla mümkün olabilecektir. Cumhuriyetin muhafazakâr görüşleri de kuşatan bir şemsiye olmasını istemektedir. Bu noktada Mussolini'ye atıf yapması oldukça anlamlıdır. Mussolini, “*Faşizmin itibarını ihlal eden bütün unsurlardan, faşist fırkası tathir edilmelidir. İtalya’da sükûn ve asayişin tamamıyla teessüs etmesi ve hiçbir surette ihlal olunmaması memleketin vakar ve itibarı nokta-i nazarından mutlaka lazımdır. Muhtelif nevi muhaliflere karşı mücadelede fevkal kanuni silahlar kullanmaya lüzum yoktur.*” demiştir.⁴⁸ Böylesine faşist bir lider bile muhaliflerin hürriyet alanından söz etmektedir. Ebuzziya bunu “*istibdada, cebir ve tahakküme ilânhıye tahammül olunmayacağı*”na bağlar. “*Matbuat kanunu teklifi, ... İstanbul’da idare-i örfiye ilanı rivayetleri. ... Bunları ileri sürmek isteyen zevat bir az (Mussolini)’nin vaziyetinden ibret almalıdır.*” der.⁴⁹

İnkılâpçılara Yönelik Tenkitler

Muhafazakâr Dokunuşlar

Ebuzziya’nın kullandığı kavramlar üzerinden TCF’yi meşrulaştırma arayışını muhafazakâr siyaset anlayışının bugüne akan yanlarıyla örtüştürmek mümkün gözükmektedir.⁵⁰ Ebuzziya Bey’in dönemsel farklılığı Milli Mücadele kadrosunu ve edinilen başarıları bir bütün olarak sahiplenmiştir. Lozan Barış Andlaşmasını (24 Temmuz 1923) Türkiye’nin siyasi ve iktisadi bağımsızlığının teminatı olarak görür.⁵¹ “*Dünyanın en güzel en şereflî bir zaferini ihraz ettik. İstiklal ve istikbalimizi temin hususunda kıymetçe zaferimizden pek de aşağı kalmayan bir sulh akdine muvaffak olduk...*” ifadeleri Ebuzziya’ya aittir.⁵² Büyük zaferin mahiyetini “*Gazi Paşa’nın, düşmanı vatanın harem-i ismetinde boğacağız*” sözünün gerçekleşmesi olarak ele aldığı belirtir.⁵³ Siyasetin topluma yansıyan yönleriyle muhafazakârlığı ön planda tutan bir kalemden, bu cümlelerin çıkmış olması anlamlıdır. Ebuzziya’nın tenkitleri, manevi değerlerin

⁴⁸ Ebuzziyazade, “Hariçten Dersler”, *Tevhid-i Efkâr*, 9 Kânûnuevvel 1924, s. 1.

⁴⁹ Ebuzziyazade, “Hariçten Dersler”, s. 1.

⁵⁰ TCF’nin muhafazakâr kimliğine vurgu yapan bir yaklaşım için bkz. Faruk Alpkaya, “Kazım Karabekir”, *Muhafazakarlık*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekin, İletişim Yay., İstanbul 2004, ss. 44-49, TCF’yi muhafazakâr bulmayan bir bakış için bkz. Erik Jan Zürcher, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakarlık”, çev. Özgür Gökmen, *Muhafazakarlık*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekin, İletişim Yay., İstanbul 2004, ss. 40-53. Kavramın Türk siyasal yaşamındaki izleri noktasında bkz. Tuğçe Gürel, *Türk Siyasi Tarihinde “Muhafazakarlık” Kimliği ve Ak Parti Örneği İncelemesi*, MÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, ss. 42-44, 139vd.

⁵¹ Ebuzziyazade, “İmal-i Hıyanet”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Kânûnuevvel 1924, s. 1.

⁵² Ebuzziyazade, “Vaziyeti Basiret ve İtidalle Düzeltmek Kabil Değil midir?”, *Tevhid-i Efkâr*, 22 Teşrinisani 1924, s. 1.

⁵³ Ebuzziyazade, “Pek Şayan-ı İbret Bir Vaziyet”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Şubat 1925, s. 1.

erozyonu karşısında “inkılâpçı, liberal, laik” olarak vasıflandırdığı kesimlerde varlığını sezinlediği duyarsızlıklara yöneliktir. Bu noktada liberalizme atfettiği anlam da oldukça dikkat çekicidir:

“...ortaya içtimâi (liberalizm) cereyanı çıktı. Bu cereyan da derhal, süratle inkişaf ve tevsi' etti. Muhafazakârlık, “Kara kuvvet denilen amaller”, bu içtimâi serbestiye karşı da en ufak bir harekete kalkışmadılar. İstanbul'da on on beş senedir ahlaka, namusa karşı (...) günden güne arttığı halde... muhafazakâr denilen zümrenin herhangi bir teşebbüste bulunduğu dair delil gösterilebildi mi? Bu hakikatler meydanda iken (liberalizm)in, tecditperverliğin her şekli ve hatta en mütefessih ve namussuzca işgaliyle her gün biraz daha müfritâne tatbik edilip dururken, yapılan bütün fenalıkları yine muhafazakârlığa atfetmek bir gaflet, cehalet hatta iftira olabilir mi?”⁵⁴

Liberalliğin temsil kurumlarının önemine atıfla değil de, ahlak ve namusa karşı eylemlerle birlikte zikredilişi, Nurettin Paşa'nın, CHF karşısında, Bursa'dan bağımsız olarak seçimleri kazanmasının ardından da yapılır:

“Yalnız Nurettin Paşa'nın (liberal) küçük beylerce hoş gitmeyen bir meziyeti var ki o da müşarün-ileyhin akide ve imanını saklamaya lüzum görmemesidir. Eğer o da böyle açık bir meslek ihtiyar edeceğine Halk Fırkasının ekseri mensubiyeti gibi hakiki iman ve akidesini bir müddet izmara tenezzül etse idi şimdi böyle menkûp olacağına, belki mağripten doğuya Halk Fırkası tarafından kemâl-i ihtimamla namzetliği vaki olurdu.”⁵⁵

Hükümete muhalif gözükten *Tanin*'le farkını da aynı değerler etrafında kurgular:

“(Tanin) içtimâi kanaat itibariyle (laik) ve (liberal) bir gazetedir. Laikliği hemen hemen bütün dini alakalardan büsbütün kat'iy-üd delale etmemizi tavsiye derecelerine götürür. Bunca asırlık hattımızı bırakarak (Latin) harfinin ikamesini tavsiye eder. Gazi Paşa'yı bir bayram namazına gittiği için tenkit eder. Dansı şiddetle terviç eder. Kumarhaneleri set ediyorsun diye kıyametleri koparır. İçkinin kuvvetle taraftarıdır... velhasıl... memlekete, millete zarar getirecek diye korktuğumuz ne kadar şey varsa (Tanin) onları

⁵⁴ Ebuzziyade, “Korkan Korkana”, *Tevhid-i Efkâr*, 19 Kânûnuevvel 1924, s. 1.

⁵⁵ Ebuzziyade, “Bursa İntihabının Manası”, *Tevhid-i Efkâr*, 18 Kânûnuevvel 1924, s. 1. Nurettin Paşa'nın mebusluk meselesi oldukça tartışmalı olmuştur. Bkz: Tunçay, *a.g.e.*, ss. 124-127. Nureddin Paşa'nın biyografisi ve siyasi faaliyetleri için bkz., Necati Fahri Taş, *Nureddin Paşa ve Tarihi Gerçekler*, Nehir Yay., İstanbul 1997, s. 187-197.

şiddetle ister... (Tanin) refikimizi daima bizimle beraber addetmek kadar manasız bir şey olur mu?”⁵⁶

Kendisini eleştirenler, laik ve liberal bir hükümet⁵⁷ olmasa idi fikirlerini serbestçe yazamayacağını söylediklerinde “*Hâlbuki bu iddia çok yanlış ve çok müfrittir... Hükümet erbabının hürriyet-i matbuatı kendi taraflarından müllete verilmiş bir ihsan gibi telakki etmelerini, katiyen kabul etmiyoruz... Bugün herhangi bir hükümet için nasıl “Müllete istiklal bahşetmiştir.” denilemezse hürriyet-i matbuatı da bahşetmiştir denilemez.*” cümleleriyle milli iradeye gönderimde bulunur.⁵⁸ İktidar yanlısı, inkılâpçı, laik, liberal olarak vasıflandırdığı kesimlerden gelen eleştirileri yanıtlarken de muhafazakâr kimliğe vurgu yapar:

“Muhafazakârlığımızı bahane ederek bizi ikide birde irtica ile kurûn-ı vustâ devrinin avdetini istemekle itham edersiniz. Rica ederiz ayıldığınız veya sara nöbetleriniz geçtiği vakit olsun yazdığımızı bir daha okuyunuz... Fransız ihtilal-i kebiri zamanında bile, müfrit zümreler, bu sizin yapacağınızı söylediğiniz kadar çılgınlıklar yapmamışlardır. Mamafih yapmış olsalar da sizler de onların cinayetlerini takdir ve tekrara karar vermiş bulunsanız bile yine bu memleketin en mürteci insanları sizlersiniz. Çünkü Fransız ihtilal-i kebiri üzerinden bugün tam yüz otuz beş sene geçmiştir. Bir asrı müteceviz zaman evvel kendini şaşırılmış ve sermesti inkılâp olmuş bir takım ihtilal tacirinin yaptıklarını bugün tatbika kalkışmak sizlerin nazarında da irtican en büyüğü değil midir?”⁵⁹

Ebuzziya tenkitlerini inkılâpçı - muhafazakâr ayrışmanın yaşandığı gerilimli noktalar üzerine bina etmektedir. “*Acaba (liberal) cereyanın tamamen iktidarda olduğu bu on beş senede, kaç fabrika vücuda getirildi. Kaç kilometre demiryolu yapıldı, hangi yollar tamir edildi?*” şeklinde sorular sorar.⁶⁰ “*Millet içtimâi sahada on beş seneden beri bir girdapta teşevvüş ve inhilale tutulmuştur.*” Gençlik rehbersizdir.⁶¹ “*Türklüğün mazisi ne olduğunu, atisi ne olmak lazım geldiğini, İslam’ın en büyük ve yegâne hadim ve hamisi olan Türklüğe tarihin ve mukadderatın daha ne vazifeler tahmil ettiğini...*” anlatacak bir düşünür ortalklarda

⁵⁶ Ebuzziyazade, “Kim Kimden Korkmalı”, *Tevhid-i Efkâr*, 20 Kânûnuvvel 1924, s. 1.

⁵⁷ Laik bir hükümet tanımlaması o dönem için düşündürücü olsa gerektir. Zira laikliğin Anayasa’ya girişi 10 Nisan 1928’dir. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Devirden Devire II*, Bilgi Yay., Ankara, 1975, s. 263.

⁵⁸ Ebuzziyazade, “Yalnız Milletın Sayesinde”, *Tevhid-i Efkâr*, 21 Kânûnuvvel 1924, s. 1.

⁵⁹ Ebuzziyazade, “Gençliği Olsun Mel’ûnatınıza Karşırtmayınız”, *Tevhid-i Efkâr*, 22 Kânûnuvvel 1924, s. 1.

⁶⁰ Ebuzziyazade, “Taassup ve İfrat Hangi Tarafa?”, *Tevhid-i Efkâr*, 26 Kânûnuvvel 1924, s. 1.

⁶¹ Ebuzziyazade, “Zavalı Gençliğimiz”, *Tevhid-i Efkâr*, 2 Şubat 1925, s. 1.

gözükmemektedir.⁶² İçki yasağının kaldırılmaması gerektiğine dair düşüncelerini de bu ayrışma üzerine yerleştirmek mümkündür:

“Büyük Millet Meclisi’nin bu vatana ifa ettiği namahdut hizmetlerden biri ve en güzeli men-i müskirât kanununu ısdar etmiş olması idi... Başta (Tanin) ve (Vatan) refikimiz olmak üzere hemen bütün gazeteler, bir aralık, müskirât kanununun ilgası için o kadar... musırrâne, iltizâmkârane neşriyatta bulundular ki, bu neşriyatın zaten halka rakı içirtmek için dört gözle bekleyen mebusların maksatlarını teshilde büyük tesirler gösterdiği şüphesizdir.”⁶³

Liberal, laik tezler, nihayetinde Halk Fırkasının bir kanadından destek bulmaktadır:

“Halk Fırkasının müfrit muharrirlerinin en büyük hatası da işte her hadisede ortaya birden itikat meselesi çıkarmaları, herkesin iyi veya fena insan olmasını dinsizliği veya dinliliği ile ölçmeye... kim dini itikadını izhar ederse, kim yanlıpta bir medeniyet-i İslamiye vardır, ... garp medeniyetine fâiktir derse... enva-ı maksat-ı hafıye-i siyasiye beslemek töhmetiyle bırakılır... Esasen memlekette adat-ı İslamiye’nin muhafazasına en ziyade taraftar olmamızla beraber biz dinin herhangi bir maksat-ı siyasiyeye vasıta olmasına şiddetle aleyhtarız.”⁶⁴

Darülfünunlu bazı kız öğrencilerin barlarda sarhoş vaziyetleri basına yansır. Ebuzziya, yürütülmekte olan garplılaşma anlayışının yanlış yönlerine atıf yapar:

“Asrılık ve garplılığın hepimiz isteriz. Garbın taklit ve ıktibas olunacak fazileti ve fevaidi vardır... Biz ise asriliği yanlış anlamak, içtimâi sahada serbestliği her türlü kuyut-u ahlakiyeden tecrit edecek dereceye vardırırmak yüzünden hattı kabih hususunda garbı da geçtik. Filhakika bugün garp memleketlerinin sokaklarında bizdeki sarhoşluğun yüzde biri bile görülmeyeceği gibi... garp nisvanı arasında bir tane meyhaneye giden aile kadını, bara müdavemet eden Dâr-ül-fünûn talebesi bulup göstermek kabil değildir.”⁶⁵

⁶² Ebuzziyazade, “Zavallı Gençliğimiz”, s. 1.

⁶³ Ebuzziyazade, “İçki Fecayı ve Ankara Hadisesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 23 Kânûnuvvel 1924, s. 1. Tanin’den gelen tepki üzerine “Evet, (Tanin) herkes içkiden başını kaldırmaması tarzında bir şey yazmamıştı, fakat ona mukabil müskirât kanununun ilgasını teşvik için en kuvvetli yazılar (Tanin) sütunlarında intişar eylemişti.” diye yazar. Bkz: Ebuzziyazade, “Meslekte Tebdil mi Var?”, *Tevhid-i Efkâr*, 24 Kânûnuvvel 1924, s. 1.

⁶⁴ Ebuzziyazade, “Nurettin Paşa Meselesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 23 Kânûnusâni 1925, s. 1.

⁶⁵ Ebuzziyazade, “Vakanın Hukuki Görünüşü”, *Tevhid-i Efkâr*, 29 Kânûnusâni 1925, s. 1.

Hayatın sosyal yönlerine ilişkin muhafazakâr değerlerin terkinin inkılâpçı aydınlarda yeni başladığını belirtir. Milli Mücadele döneminde Hâkimiyet-i Milliye bile en sert tepkileri verebilmektedir:

“Mücadele senelerinde İstanbul’da şimdi gördüğümüz vecihle, ecnebilerle bir arada... dans etmek gibi vukuat oldukça, Anadolu buna isyan eder, Büyük Millet Meclisinde münakaşalar olur, beyannameler neşredilir,... (Hâkimiyet-i Milliye) gazetesinde bile tevhîhâmîz makaleler intişar ederdi... işgal def ve ref edildikten sonra ahlaka karşı hin-i inzibatkârane tedâbîr ittihazı usulü terk edildi. Bilakis garpçılık cereyamı unvanıyla ihdas edilmiş olan hareketler teşvik... olundu.”⁶⁶

Ahlak anlayışına ters gelen hususların tenkidi noktasında, içinde bulunduğu dönemin, Mütareke Dönemi (1918-1922) ile kıyaslanmayacak zıtlıklar oluşturduğu kanaatindedir:

“Geçen sene Florya’da erkeklerin kadınlarla açıktan denize girmesine de müsaade olunmuştur. Yalnız adet ve itikadımızın değil, fakat terbiye ve saygımızın da müsaade olunmadığı bu serbestiyi... İstanbul valisi verdi... bu serbestiyeye biz işgal zamanındaki ecnebi sansürüne rağmen yine şiddetle itiraz etmiş ve her fırsat düştükçe (Florya Kepazelikleri) diye ağır ağır şikâyetler yazmıştık... ne kadar elimdir ki ecnebi sansürü zamanında az çok serbest ifade edebildiğimiz fikirlerimiz, bugün de tekrarlayınca hatır ve hayale gelmez itiraza maruz kalıyoruz.”⁶⁷

Ebuzziya’nın liberal, inkılâpçı, laik aydınlarla girdiği tartışmalarda polemik yanının oldukça güçlü, felsefi derinliğinin ise olabildiğince sığ olduğunu söylemek mümkündür. Liberalliğin, temsili demokrasinin imkân alanlarını oluşturduğu noktasında bir kanaatine rastlanılmamaktadır. Cumhuriyet, temsili kurumların farklılaşması üzerinden yükselmeyecekse, TCF’ye ne gerek vardır? Laiklik ve inkılâpçılık meselesinde de toplumun hangi zemin üzerinde değişmesi gerektiğini izah etmemektedir. “Medeni hayat nasıl kurulacaktır? Dinin milli kimlik içindeki yeri nasıl müzakere edilecektir?” tarzında çoğaltılabilecek sorulara bir cevabı yoktur. Polemikçi üslubunun en sert yanlarını ise, Cumhuriyet Halk Fırkasının müfritleri dediği kesimlere dönük kullanacaktır.

⁶⁶ Ebuzziyazade, “Kabâhat Yine Bizlerde mi İmiş?”, *Tevhid-i Efkâr*, 26 Kânûnusânî 1925, s. 1.

⁶⁷ Ebuzziyazade, “Kabâhat Yazanda mı, Yapanda mı?”, *Tevhid-i Efkâr*, 19 Şubat 1925, s. 1.

CHF'nin Müfritleri

CHF içerisinde, inkılaplar gerçekleştirilene kadar tek parti vesayetinde ülkenin yönetilmesinin doğru olacağını düşünen radikal bir kanat vardı ki dönem yazınında “müfrit” kelimesi ile nitelenmişlerdir. TCF'nin kurulduğu günlerde İstiklal Mahkemelerinden, idamlardan söz edilmiştir. Nihayetinde İsmet Paşa, partisinin meclis grubunda, İstanbul için sıkıyönetim istemiş, kabul edilmeyince 21 Kasım 1924'te istifa etmek durumunda kalmıştır. Radikal kanattan gelen bu talebin reddinde Mustafa Kemal Paşa'nın destek vermemesinin etkisi olduğu düşünülmektedir. Zira Fethi Bey'i başbakanlığı kabule ikna eden de cumhurbaşkanının ılımlı tutumu olacaktır. Recep (Peker) Bey'in, Fethi Bey kabinesinde içişleri bakanı olması, radikal kanadın / müfritlerin hükümete desteği anlamına geliyordu. Recep Bey, 5 Ocak 1925'te, İstanbul Belediye Başkanı'nın seçimle gelmesi kanaatinde olan Fethi Bey'le anlaşmazlığa düştüğünü gerekçe göstererek, istifa etmiştir.⁶⁸ Parti içi dengeleri gözetleyen bir kalem için, bu istifanın, çok derin anlamları olsa gerektir. Ebuzziya ilk gün şöyle der:

“Recep Bey'in istifasına sebep olarak İstanbul şehremanetinin mansıp veya müntehip olması meselesinden mütevellit ihtilaf gösteriliyor. Recep Bey, filhakika İstanbul şehremanetlerinin hükümet tarafından mansıp olması fikir ve kanaatinde idi... Recep Bey'in böyle durup dururken istifası bilhassa mensup olduğu fırkayı ıdrar edecek bir mahiyettedir. Çünkü Halk Fırkasının müfrit ve galip ekseriyeti, İsmet Paşa'nın istifasına muarız idi. Paşa'nın yerine getirilmiş olan Fethi Bey'e de ancak hatır için taraftarlık ettiği şüphesizdi. Bu taraftarlığımı da Fethi Bey Kabinesine, İsmet Paşa Kabinesinde en kuvvetli unsur olan Recep Bey'in tekrar dâhil olması şüphesiz teshir eylemişti. Şimdi bu zatın çekilmiş olması Halk Fırkasının

⁶⁸ Osman Kıdıs, *Atatürk Döneminde Recep Peker, (1920-1938)*, İÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 2006, s. 62, Sevda Mutlu, *Devlet Adamı Kimliği ile İsmet İnönü'nün Düşünce ve Uygulamalarının Değerlendirilmesi*, CÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas, 2007, ss. 95-98, Hakan Özoğlu, *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası*, çev. Zuhal Bilgin, Kitap Yay., İstanbul, 2011, ss. 123-127. Fethi Bey, Gazi Paşa'dan olası TCF iktidarını meşru bulup bulmadığını sorduğunu, Paşa'nın olumlu yanıtı neticesinde görevi aldığı, endişesinin “*Halk Fırkası'nın bir kanadının bu hakikati kolaylıkla kabul etmeyeceği ihtimali.*” olduğunu söyler. Ali Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. Cemal Kutay, Tercüman Yay., İstanbul, 1980, s. 354. Cebesoy da “*Halk Fırkası'nın muayyen bir zümresine mensup dimağlarda devlet ve memleket menfaatleriyle politika menfaati çatışyordu. Bunlar kamunların üstünde keyfi bir inhisar sahibi olmak istemişlerdi.*” cümlesiyle benzer bir tanımlamada bulunur. Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar II. Kısım*, Doğan Kardeş Yay., İstanbul, 1960, s. 121. Orbay da “*2 Mart 1925 Fırka toplantısında Fethi (Okyar) Bey, müfritlerin tarizlerine (suçlamalarına) uğradı...*” der. Hüseyin Rauf Orbay, *Siyasi Hatıralar*, Örgün Yay., İstanbul, 2003, s. 625.

müfrit ve mevkie hâkim ekseriyetinde, Fethi Bey'in mevkiini büsbütün sıkıntıya ilka edeceği muhakkak gibidir.”⁶⁹

İstifa olayının parti içindeki dengelere işaretle ele alınması oldukça dikkat çekici bulunmaktadır. Ebuzziya'yı endişeye sevk eden nokta, istifanın Fethi Bey kabinesini düşürecek gelişmeleri tetiklemesidir. Nitekim “*Halk Fırkasının mütenüfuz ekabirinden, ... Sırt Mebusu Mahmut Bey... (Hâkimiyet-i Millîye'de) yazdığı bir makalede, şehremanetin muntehip olup olmaması meselesinin daha evvel fırkada bir karara raiyeti mümkündür.*” demiştir.⁷⁰ Yani parti içinde müfritlerin uzlaşma arayışı bulunmamaktadır:

“Halk Fırkasının müfrit zümresine mensup olan Mahmut Bey'in, Recep Bey'in istifasıyla meselenin halledilmediğini söylemesi, müfrit zümrenin intihap aleyhinde olduğuna delildir... Fethi Bey nokta-i nazarında ısrar eder, müfrit zümre de Recep Bey'in içtihadını kabul ederse o halde Fethi Bey için yapılacak şey çekilmekten ibaret kalır... Herhalde bugün Halk Fırkasında bir müfrit bir de mutedil zümre bulunduğuna ve bu iki zümre arasında için için birtakım ihtilafat hükümferma olduğuna şüphe edilemez.”⁷¹

Nihai hükmünü “*Şu halde Recep Bey'in fırkanın müfrit zümresiyle de anlaşıktan sonra çekilmiş olduğunu... kabul etmek lazım gelir.*” cümlesiyle verir.⁷² Mutedil kanadın zayıf olduğu, nihayetinde onlara yaslanan Fethi Bey'in çekileceği beklentisi açıkça vurgulanmakla birlikte, nedeni üzerinde durulmamaktadır. Bir yanda CHF'nin dar bir zümreyi temsil ettiği, gerçek cumhuriyetçilerin iktidar partisinin dışında olduğunu söylerken, diğer yandan yapılacak seçimlerde muhalefetin şansının olmadığını söylemektedir. “*Müfrit gazetecilerin ara sıra irtica tehlikelerinden bahsetmelerine rağmen teşevvüşatı mucip... hiçbir mesele-i siyasi yoktur... Millet... muhafazakâr ve milli adetlerine çok merbut olmakla beraber (laik) ve (liberal) cereyanların siyasi cihetleriyle hiç meşgul değildir.*” değerlendirmesi de Ebuzziya'ya aittir.⁷³ Muhafazakârlığın bu kadar güçlü olduğu bir evrede mutediller, müfrit inkılâpçılara neden mağlup olacaklardır sorusunun cevabı verilmemektedir. Ebuzziya, “*Halk Fırkasının müfrit mensuplarından ve gürültücü muharrirlerinden biri geçenlerde makalelerinden birine, sizleri (yani mürteci ve muhafazakârları) murdar kanlarımızın... içinde boğacağız, sözleriyle hitam vermişti...*” diyerek

⁶⁹ Ebuzziyazade, “Gayri Muntazır Bir İstifa”, *Tevhid-i Efkâr*, 6 Kânûnusâni 1925, s. 1.

⁷⁰ Ebuzziyazade, “İstifadan Çıkacak Neticeler”, *Tevhid-i Efkâr*, 7 Kânûnusâni 1925, s. 1.

⁷¹ Ebuzziyazade, “İstifadan Çıkacak Neticeler”, s. 1.

⁷² Ebuzziyazade, “Yine Bir Buhranın Arifesinde miyiz?”, *Tevhid-i Efkâr*, 10 Kânûnusâni 1925, s. 1.

⁷³ Ebuzziyazade, “Buhrandan Sonra”, *Tevhid-i Efkâr*, 12 Kânûnusâni 1925, s. 1.

tartışmayı devam ettirir.⁷⁴ “*Halk Fırkası içinde bu tarzda düşünen ve inkılâp namına böyle... bir siyaset takibini yine inkılâp muktezası ve icabı... addeden, yalnızca o satırların muharririnden ibaret değildir... Kendileri gibi düşünmeyen her kelleyi uçurmanın lüzumuna ikna ve kail bulunan bir nüf’e şüphesiz mevcuttur.*” ifadeleri müfrit kanadın tasvirine dairdir.⁷⁵ Gene aynı kesimleri “*Hiçbir inkılâbı, ... kan ile cebir ve zulüm ile tahakküm ve istibdat ile teessüs etmiş ve payidar olmuş bulamazsınız.*” cümlesiyle ikaz eder.⁷⁶

Memleketin iktisadi vaziyeti siyasi didişmeleri kaldırmayacak bir noktadadır. “*İstanbul’un Müslüman halkı bu kadar sefalet, bu kadar mahrumiyet, bu kadar yürekler yakıcı zaruret içindedir... Beyoğlu’na çıktınız mı akıllara durgunluk, yüreklerle dehşet gelmemek kabil değildir... İstanbul’un zulmet ve matemî ile acı acı istihzar edecek ezvak... içinde...*” Türkler gayrimüslimleri refah içinde yaşatacak sefaleti neden yaşamaktadırlar?⁷⁷:

“Bir iki haftalık ahvali göz önüne getirelim. Fethi Bey mevki-i iktidara çıktığından beri hiçbirimize huzur-u fikir ve selamet-i akıl ve muhakeme gelmiş midir? Nedir o son günlerin debdebeleri bütün memleketi sınırlendiren mücadele ve münakaşaları? Şehremanetinin müntehip veya mansıp olması meselesi halledilirse bütün memleket derhal refaha şahit olacak... değil mi? İşte bizler bu gürültüler, davalar ve iddialar ile vakit geçirirken, öbür tarafta Rum, Ermeni ve Yahudi... çalışıyor, son menabi-i hayatiyemize de vaziyet ediyor; memleketin ticaretine bir kat daha sahip çıkıyor. Gecesini gündüze katıp varımızı yoğumuzu elimizden alıyor.”⁷⁸

“Bizler didişirken” tarzında genel ifadeler kullanılmakla birlikte asıl kastedilen topluluk müfritlerdir. Durup dururken hükümette bir istikrar meselesi ortaya çıkarmışlardır. Müfritlere tenkidinin meşru zemini, milletçe duyulacak refahın istikrarla geleceği beklentisidir. Fethi Bey’in geri adım atması, mutedil bir devlet adamı olduğunu göstermiştir:

“Eğer o meselede Fethi Bey, nokta-i nazarında ısrar edip de bir buhrana sebebiyet vermiş olsaydı bu buhranın mesela fırkanın inkısâma uğraması gibi netayıcı tevlit etmesi de kuvvetle muhtemel idi. Bu hal ise yine bir müddet için sükûn ve istikrardan mahrumiyetimize bâis olacaktı... Fethi

⁷⁴ Ebuzziyazade, “Kan ile Değil, Kanun ile”, *Tevhid-i Efkâr*, 8 Kânûnusâni 1925, s. 1.

⁷⁵ Ebuzziyazade, “Kan ile Değil, Kanun ile” s. 1.

⁷⁶ Ebuzziyazade, “Kan ile Değil, Kanun ile” s. 1.

⁷⁷ Ebuzziyazade, “Biz Didişirken”, *Tevhid-i Efkâr*, 14 Kânûnusâni 1925, s. 1.

⁷⁸ Ebuzziyazade, “Biz Didişirken”, s. 1.

Bey'in itidali... ile dağdağsızca halledilmiş olması, yeni kabine rüesasının elinden geldiği kadar temin-i sükuna çalıştığına bir delildir.”⁷⁹

Huzur ve istikrarı Gazi Paşa da istediği için “...*ihtilaflar, istifayı müteakip bir aralık hat bir şekil aldıktan sonra Gazi Paşa'nın müdahale ve irşadıyla zahiren olsun izale edilmiş, ortalağa nispi bir sükûnet*” gelmiştir.⁸⁰ TCF, Fethi Bey ve Gazi Paşa yapılan yorumlarla yan yana getirilmeye çalışılır. Bunu da TCF'nin, tarafsız cumhurbaşkanı özlemiyle örtüstürmek mümkündür.⁸¹

Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesine Gidiş

Şeyh Sait İsyanı, 13 Şubat 1925'te patlak vermiştir.⁸² Dönem basınına benzer bir şekilde *Tevhid-i Efkâr*'da konunun gündeme taşınması on günlük bir gecikme ile mümkün olabilmıştır.⁸³ Ebuzziya, isyanı, öncelikle “Musul meselesinden dolayı İngiliz kışkırtması” şeklinde ele alır:

“Nitekim daha (Lozan) Konferansı esnasında Lord (Kürzon) sanki İngiltere'nin herhangi bir suretle Kürt kavmi namı ile bir kavim tanınmasına imkân varmış gibi ortaya bir muhtar Kürdistan meselesi çıkarmak istemiş, fakat muvaffak olamamıştı. İşte İngilizler konferansta siyaseten elde edemedikleri neticeyi şimdi böyle kanlı hadisat ve caniyane tahrikât ile istihsale çalışıyorlar.”⁸⁴

İrtica, tarikat, şeyh kavramlarını kullanmamaktadır. Vurgusu dış etken üzerinedir. “*Dört sene müddet ile mülkü dört taraftan sarmış olan gaddar ve zalim düşmanlar*

⁷⁹ Ebuzziyazade, “Sükûn ve İstikrar”, *Tevhid-i Efkâr*, 25 Kânûnusâni 1925, s. 1.

⁸⁰ Ebuzziyazade, “Sükûn Karşısında Buhran Dedikodusu mu?”, *Tevhid-i Efkâr*, 4 Şubat 1925, s. 1.

⁸¹ Yerasimos, TCF'yi liberal muhalefet olarak değerlendirir ve Mustafa Kemal Paşa'nın karizması ile baş etmele, ülke koşullarında böyle bir lidere ihtiyaç duymak arasında çelişki yaşadıklarını anlatır. Stefanos Yerasimos, “Tek Parti Dönemi”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. Irvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yay., İstanbul 1992, ss. 92-95. Halbuki Mustafa Kemal Paşa, muhalefetin çekirdeklenmeye başladığı ilk günlerden itibaren tarafsız olmayacağını açıklamıştı. Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, İş Bank. Kültür Yay., İstanbul 2009, s. 69. TCF kadrosu Nutuk'ta da en ağır şekilde eleştirilmiştir. Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, haz. Zeynep Korkmaz, AAM Yay., Ankara 2000, ss. 601-604.

⁸² Şeyh Sait İsyanı için bkz: Aziz Aşan, *Şeyh Sait Ayaklanması*, Kuşak Matb., İstanbul 1991, Metin Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı*, Bilgi Yay., İstanbul 1994, Aytekin Ersal, *Şeyh Sait'ten Dersim'e Cumhuriyet'in Şark Meselesi*, Tarihiçi Yay., İstanbul 2016, ss. 47-67.

⁸³ Dönem basınının isyana bakışı için bkz, Murat Deniz, *Türk Basınında Şeyh Sait İsyanı*, FÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007, ss. 3-15. İsyân sürecini Hâkimiyet-i Milliye gazetesini merkeze alarak inceleyen bir çalışma için bkz. Bülent Taşpınar, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde Şeyh Sait Ayaklanması*, SÜBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010, ss. 37vd.

⁸⁴ Ebuzziyazade, “Genç Hadisesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 23 Şubat 1925, s. 1. Makalenin Latin harfleriyle transkripsiyonu için bkz. Nurer Uğurlu, *Kürt Milliyetçiliği, Kürtler ve Şeyh Sait İsyanı*, Örgün Yay., İstanbul 2006, ss. 523-527.

ne kadar Türk kesmek, imha etmek, memleketimizi ne kadar harap eylemek kabil ise yaptılar.”⁸⁵ “Cenup hudutlarında İngiltere, Garp hudutlarımızda Yunanistan birbirimize düşmemizi nâşikibane bekliyorlar. İngilizler bize karşı husumetlerinden bir zerresini unutmamışlardır, hakkımızdaki imha siyasetlerinde eskisi kadar musırdırlar.” değerlendirmesinde bulunur ve muhalif bir yazar olarak, “Millet de bu hususta bütün himmet ve hüsn-ü niyetini sarf etmeye hükümetin etrafında toplanıp ona müzahir ve muin olmaya mecburdur.” çağrısını yapar.⁸⁶ Hükümete verilen destek oldukça anlamlıdır. Zira bu değerlendirmenin kaleme alınmasından iki gün önce, İsmet Paşa Ankara’ya davet edilmiştir ve sabık başbakanı Ankara garında karşılayan Cemil Ubaydın, Mahmut Esat Bozkurt, Abdülhalik Renda gibi partinin radikal kanadından isimlerdir.⁸⁷ Fethi Bey’in çekilmesi an meselesidir:

“Zavalı Fethi Bey,... mevki-i iktidara geldiği günler, başlıca gayesinin memlekette sükûn ve istikrarı teminden ibaret olduğunu söylüyordu. Fikirlerde, zihinlerde, hatta akidelerde bu kadar teşevvüş olduğu böyle bir zamanda sükûndan, istikrardan bahsetmek büyük bir ihtiyatsızlık idi. Nitekim felek, Fethi Bey’den derhal intikam almaya karar vermiş gibi görünüyor... (Genç) hadisesi namıyla bir hadiseden bahis olunmaya başlandı... kabahati kime bulacağımızı henüz tayin edememiş iken, İsmet Paşa bir sabah aniden trene binip Ankara’ya gitti... Evvel emirde azimete saik olarak ehemmiyetsiz bir iki mesele gösterilmiş iken arifesinde hükümet tebdilinden umumi idare-i örfiye ilanı ihtimallerinden bahis olundu.”⁸⁸

Hükümetten gelen izahlar, hadisenin dini ve hilafeti istismar ederek bir Kürt devleti kurmayı hedefleyen dış tahriklere dayalı bir ayaklanma olduğu şeklindedir. Ebuzziya irtica etkenini ciddiye almaz:

“Bizce bu kadar vâsi miyasta bir harekete başlıca sebep olarak irtica göstermek, pek kestirme hüküm vermek demektir. Bu hareket karşısında, her şeyden evvel, kemâl-i ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınacak bir nokta vardır ki o da bidâyet-i meşrutiyetten beri bu kabil hareketlerin birçok defalar tekrerrüt etmiş olmasıdır... Binaenaleyh (Genç) ve havalisinde zuhur etmiş olan bugünkü hareketin sırf bu zamana ait ve behemehal bugünkü

⁸⁵ Ebuzziyazade, “Genç Hadisesi”..., s. 1.

⁸⁶ Ebuzziyazade, “Genç Hadisesi”..., s. 1.

⁸⁷ Serap Yeşiltuna, *1934 İskân Kanunu ve Türk Basınındaki Yansımaları*, İÜAİTE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 42.

⁸⁸ Ebuzziyazade, “Biraz Sükûn Günü Göremeyecek miyiz?”, *Tevhid-i Efkâr*, 24 Şubat 1925, s. 1.

inkılâptan mütevellit addetmek,... meselenin mahiyetini pek sümmet-
tedarik esbap ile izah eyleyerek kestirip atmak demektir.”⁸⁹

Asıl belirleyici olan merkezden uzak sahalarda kamu otoritesinin zaafıdır. İyi yetişmiş bir bürokrasiye sahip olamamaktır. Geniş çaplı bir isyanın hazırlığı yıllar önceye dayanması gerekir. Bölgedeki memurlar hadiseyi hissetmişler, etkisinin büyüklüğünü görememişlerdir. Şeyh Said’in bağımsızlığı hedeflemesi de İngiliz ve Fransız etkisini göstermektedir. Hilafet meselesinin kullanıma sokulması ise Osmanlı hanedanı açısından oldukça hazin bir durumdur:

“Eğer sabık hanedan azası, böyle tahrikât-ı melunâneye alet oluyorsa, Türk’ü birbirine kırdırmak pahasına herhangi bir emele nail olacaklarını zannetmekle en büyük bir gaflet-i caniyede bulunuyorlar demektir. Vahdettin’in akıbeti de acaba bunlara badî-i ibret olamadı mı?”⁹⁰

Hadisede “İngiliz parmağı olduğu hiç şüphe edilemez.” iken, “Kürt vatandaşlarımızın Türklüğün ve Müslümanlığın bu ebedi düşmanlarının işfâlâtına alet olması ne kadar yürekler yakıcı bir hatadır.” Gene “hudut-u kurbîyetinden dolayı harici düşmanların tahrikâtından gıda almış olan bir hareketin memleketin sair aksamındaki fikri münakaşatla bir alakası olmaz.” vurgusu irtica ile ilişkilendirip içerideki muhalifleri bitirmek isteyen inkılâpçı aydınlara dönük olsa gerektir.⁹¹ Gene burada Türklüğün Müslümanlıkla birlikte zikredilişi, “Türk’ü Türk’e kırdırmak” bağlamında bölge insanının Türk milleti bütünlüğünde ele alınmış olması, muhafazakâr bir kalem olarak milli kimliği etnik/ırki/soy kategorilerini aşkın bir bütünlükte kavradığını göstermesi açısından önemli bulunmaktadır.⁹²

⁸⁹ Ebuzziyazade, “Hadisenin Ehemmiyet ve Fecaati”, *Tevhid-i Efkâr*, 25 Şubat 1925, s. 1. Makalenin Latin harfleriyle transkripsiyonu için bkz:Uğurlu, *a.g.e.*, ss. 535-541.

⁹⁰ Ebuzziyazade, *a.g.m.*, s. 1.

⁹¹ Ebuzziyazade, *a.g.m.*, s. 1. Hâkimiyet-i Milliye gazetesi yazarlarında irtica vurgusu ön plandadır. Musul’a ilişkin tek makale yayımlanmıştır. Onda da İngiliz kıskırtmasından söz edilmez. Bkz: Siirt Mebusu Mahmut, “Hadise-i İsyân Karşısında Musul”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Şubat 1925, s. 1. Konuyu irtica ekseninde almanın, inkılâba karşı olduğu düşünülen, isyanla ilgisiz önemli bir kesimin tasfiyesine imkân tanıdığını söylemek mümkündür. 13 Şubat – 1 Temmuz 1925 aralığındaki köşe yazılarının tamamına hâkim olan bu yaklaşıma örnek olmak üzere bkz: Yakup Kadri, “Hesap Günü Gelmiştir”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Şubat 1925, s. 1. Falih Rıfku, “Demir El”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 26 Şubat 1925, s. 1. Yakup Kadri, “Maarif Cephesinden”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Mart 1925, s. 1. Siirt Mebusu Mahmut, “Tahrir-i Sükûn”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 6 Mart 1925, s. 1.

⁹² Etnisite kavramının literatürde kullanıma sokulması 1970’li yıllara denk gelmektedir. Bkz: *The Social Science Encyclopedia*, ed. Adam Kuper and Jessica Kuper, Routledge, London 2001, s. 261. Dönem yazınında etnisitenin tekabül ettiği kategoriye karşılık olarak ırk kavramı kullanılmıştır. Zafer Toprak, “Sunuş, Doğu Anadolu’da Uygurlaştırıcı Misyon”, *Necmeddin Sahir Silan Arşivi-2, Doğu Anadolu’da Toplumsal Mühendislik, Der-*

25 Şubat 1925'te, TBMM'de, Şeyh Sait İsyanı müzakere edilir.⁹³ Fethi Bey, isyanın dış faktörüne dair açıklamalarda bulunur. Dini taassubun kullanıldığı anlatılır. TCF lideri Kazım Karabekir de hükümete destek vermektedir. Bunlar Ebuzziya'nın tezleriyle örtüşür. "*Ecnebler Anavatan içinde tahrikât yaparak Türk'ü birbirine kırdırmak faciasını hareket-i millîye esnasında da müteaddit defalar tecrübe etmişlerdi... Türklük haricîn kendi mukadderatı ile oynamasına çokluk mütehammil değildir... Türk milleti dinine kimsenin müdahale etmesine müsaade edemez... Karabekir Paşa'nın... hükümete vaat ettiği bilâ kayd-u şart müzaheret bu vahdetin bütîin memlekete numune-i imtisal olacak pek müessir ve mühim bir burhandır.*" der.⁹⁴ Nitekim Elazığ'da halk, isyancıları püskürtmüştür. İsyân sahası gittikçe daralmaktadır. "*Hükümetçe ittihaz edilmiş olan tedâbîr-i müessire neticesinde kuwâ-yı müteharrike de sürat-i lâzıme ile hadisat sahasına yetişirse isyanın bastırılması inkâm büsbütîin teshil edilmiş olur.*"⁹⁵

Elazığ tenevvür etmiş (aydınlanmış) bir yerdir. İsyana ilk etapta destek şehirleşmemiş, kırsal alanlardan gelmiştir. "*Ora ahalisinin bir kısmının Kürt de olmayıp lisam ve hatta ırkı büsbütîin ayrı (Zaza) denilen kavme mensup bulunduğu söyleniyor. Bu (Zaza) lar ise memleketlerinin merâkiz-i üfandan çok uzak bulunması... itibarı ile galiba Türkiye'nin en cahil insanlardır. Hatta bunların hiç Türkçe bilmedikleri ve konuşmadıkları da, oraları tanıyanlarca temin olunur.*"⁹⁶ Demek ki mesele ülke geneline sirayet ettirilecek mahiyette irtica ile ilgili değildir. Kırsalda kalan, merkezle bağı zayıflamış, dar bir çevrenin insanlarıyla ilişkilidir. Üstelik şehirleşmiş bölgelerde isyancılar tutunamamaktadır. Vaziyet asker gelmeden böyle ise tenkil harekâtı başladıktan sonra çok daha iyi olacağını tahmin etmek zor değildir. O halde "*Bir taraftan halis vatandaşların gösterdikleri celadet ve fedakârlık, diğer taraftan hükümetin seri tedâbîri sayesinde vaziyetin salaha yüz tutmasından... cidden müteselli olmalıyız.*"⁹⁷ Diyarbakır kırsalında da bazı aşiretler, asilere karşı toplanmaya, askeri kuvvetlerle hareket etmeye başlamışlardır. "*Bütîin bu iyi haberler ispat ediyor ki isyan Genç vilayetinde mevzi bir mahiyette kalmış ve her taraftan asilere karşı sevk edilen kuwâ-yı askeriyemiz harekâta başlar başlamaz Şeyh Sait ve avenesinin cumhuriyetin kahhar kuvveti karşısında tamamen tenkil edilecekleri şüphesiz bulunmuştur. Bu*

sim-Sason (1934-1946), TVY Yay., İstanbul 2010, s. VIII.

⁹³ Serap Yeşiltuna, *Resmî Kanun, Kanunname, Rapor ve Tutanaklarla Atatürk ve Kürtler*, İleri Yay., İstanbul, 2007, ss. 104-106, *TBMMZCD*, c.14, ss. 309-311.

⁹⁴ Ebuzziyazade, "Fethi Bey'in Beyanati", *Tevhid-i Efkâr*, 26 Şubat 1925, s. 1. Makalenin Latin harfleriyle transkripsiyonu için bkz. Uğurlu, *a.g.e.*, ss. 552-555.

⁹⁵ Ebuzziyazade, "Vaziyet Tavazuh Ediyor mu?", *Tevhid-i Efkâr*, 27 Şubat 1925, s. 1. Makalenin Latin harfleriyle transkripsiyonu için bkz. Uğurlu, *a.g.e.*, ss. 559-562.

⁹⁶ Ebuzziyazade, "Cehalet Amili", *Tevhid-i Efkâr*, 28 Şubat 1925, s. 1. Makalenin Latin harfleriyle transkripsiyonu için Bkz:Uğurlu, *a.g.e.*, ss. 563-567.

⁹⁷ Ebuzziyazade, *a.g.m.*, s. 1.

neticenin ise çok uzun sürmeyeceği, kuvvetlerimizin iki gün evvel bir taraftan (Harput)'a ve diğer taraftan (Diyarbakır)'a vasıl olmalarından anlaşılmaktadır."⁹⁸

Memleketin dört bir yanından gelen birlik tavrı “*dini tahrikâtın artık halkı işgal edemediğini ispat eylemiş*”tir.⁹⁹ Elazığ, bölgeye örnek teşkil etmiş, “*İsyanın tevsii imkânsız hale gelmiştir.*” İsyân, bölgenin cahilliğinden, fakirliğinden ve idare zaaflarından doğmuştur. İstiklal gazetesi muhabirinin şark vilayetlerinden yaptığı haber de bunu doğrulamaktadır.¹⁰⁰

3 Mart 1925’e kadar yazdığı yazılarda CHF’nin müfrit kanadı olarak gördüğü kesimlere muhalefetini sürdürmüştür. İsyânın dar bir bölgeye sıkıştığı, irtica ile değil, cehaleti istismar eden dış tahrikler neticesinde olduğu tezini işlemiştir. TCF’yi desteklemiş, Fethi Bey kabinesine karşı ılımlı bir tavır almıştır. 3 Mart’ta rejinin kaldırılmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir ki konuyu daha önce de işlediği için beklentisinin gerçekleşmesi bağlamında doğal bulanabilir.¹⁰¹ Bir gün sonra yaptığı değerlendirmede “*İsyan sahasından bir iki gündür alınan haberlerde vuzuh yoktur.... İstikrarın en ziyade taraftarı olan sabık başvekil bütün zaman hükümette istikrarı muhil vukuat ile karşılaşmış olduğu gibi nihayet istifaya mecbur olmak suretiyle...*” der.¹⁰² Yeni kabinenin İsmet Paşa tarafından kurulacak olmasını ve özellikle Müdafaa-i Milliye Vekilliğini Recep Bey’in üstlenmesini olumlu bulur.¹⁰³ Asıl kırılma son yazısında görülür:

“Son fırka toplantısında Paşa’nın... yeni kabinenin hattı hareketi “şedit” olmaktan ziyade “azimkâr” olacağını, şiddetle hareket eylemek lazım geldiği zaman dahi adalet ve haktan ayrılmayacağını ümit ettiriyor. İsmet Paşa adilane hareketin halkın muhabbetini nasıl celp eylediğini geçen

⁹⁸ Ebuzziyazade, “İsyanın Tenkiline Doğru”, *Tevhid-i Efkâr*, 1 Mart 1925, s. 1.

⁹⁹ Ebuzziyazade, a.g.m., s. 1.

¹⁰⁰ Ebuzziyazade, “İsyana Karşı”, *Tevhid-i Efkâr*, 2 Mart 1925, s. 1. İstiklâl gazetesi de Takrir-i Sükûn Kanunu ile 5 Mart 1925’te kapatılacaktır. Salih Şen, *Takrir-i Sükûn Kanununun Kapatıldığı Gazetelerden Biri: İstiklâl (2 Aralık 1924 – 5 Mart 1925)*, MÜTAE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, ss. 75-78.

¹⁰¹ Tütün rejisi, Osmanlı Devletinde dış borçların geri ödenebilmesi için yabancı şirketlerin edindiği tekel idaresi olarak 1883 yılında kurulmuştur. Bkz. Özge Varol, *II. Abdülhamit Dönemi’nde Düyun-u Umumîye İdaresinin Kuruluşu ve İşleyişi*, AÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 117. Ebuzziyazade, “Nihayet Reji Belasından Kurtulduk”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Mart 1925, s. 1, Ebuzziyazade, “Rejii Ölürken Diriltmek Teşebbüsleri”, *Tevhid-i Efkâr*, 22 Şubat 1925, s. 1. Ebuzziya nadiren de olsa ekonomik meselelere girdiğinde “milli iktisat” anlayışını dahi zorlayan görüşler savunmuştur. Bkz: Ebuzziyazade, “Paramızın Kıymetini Yükseltmenin Yolunu Bulalım”, *Tevhid-i Efkâr*, 17 Kânûnuevvel 1924, s. 1. Ebuzziyazade, “Ecnebi Sermayesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 9 Kânûnusâni 1925, s. 1.

¹⁰² Ebuzziyazade, “Adalet, Makrun-u Şiddet”, *Tevhid-i Efkâr*, 5 Mart 1925, s. 1.

¹⁰³ Ebuzziyazade, “Fethi Bey’in Kabinesinin Tebdili”, *Tevhid-i Efkâr*, 4 Mart 1925, s. 1.

seneki İstiklâl Mahkemesi ile de tecrübe etmişti. Şedit fakat adaletle hareket eden İstiklâl Mahkemesi ancak adaletli kararlarıydı ki halkta yeni idareye karşı büyük bir itimat ve muhabbet celp etmiş, memlekette hakikaten bir inkılâp yapılmış olduğunu ispat eylemişti. Memlekette sükûn ve emniyetin bilhassa böyle bir isyan hadisesi mevcut iken... tedâbir-i adiyeye ile temin edilebileceğini iddia etmek elbette mümkün değildir... Halkın huzur ve sükûnunu teminde tedâbir-i fevkaladeye de şiddetle müracaat olunabilir.”¹⁰⁴

Hâlbuki 20 Kasım 1924’te, “*Biz İstiklâl Mahkemesi ile tehdidin ne olduğunu gördük.*” demişti.¹⁰⁵ Dönem boyunca bütün mücadelesini müfrit inkılâpçılara karşı yapmıştı. Olağanüstü yöntemlerin huzur ve istikrarı bozduğunu belirtmişti. İsyanın dar bir bölgeye sıkıştığını, bölgeden gelen haberlerin umut verici olduğunu söylemişti. Olağanüstü tedbirlere dair hiçbir atfı yoktu. Yukarıdaki görüşleriyle Ebuzziya, aylardır tenkidini yaptığı *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi yazarlarıyla buluşmuştur. Bu keskin dönüşün sebebi, fikir ve kanaatlerindeki değişmeden ziyade, olağanüstü bir dönemi en az zararlarla atlattık kaygısı olsa gerektir. Nitekim aynı gün gazetesi kapatılmış, kendisi de Şark İstiklâl Mahkemesine gönderilmiştir.¹⁰⁶

Mahkemede, diğer muhalif gazetecilerden *Sebilürreşad* yazarı Eşref Edib Bey, *Son Telgraftan* Sadri Edhem ve Fevzi Lütfi Bey, *Toksöz* gazetesinden Abdülkadir Kemalî Bey, *Vatan* gazetesi sahibi Ahmed Emin Bey ve gene aynı gazetenin muharriri Ahmed Şükrü Bey ve *İstiklal* gazetesinden İsmail Müştak Bey, *Sayha* gazetesi muharriri Gündüz Nadir Bey ve *İleri* gazetesi muharriri Subhi Nuri Bey ile birlikte yargılanmışlardır. 13 Eylül 1925 tarihli aldığı tahliye kararında, “*isyanla alakadar olduklarına dair temin-i vicdana kâfi delâil ve saik görülememiş ve fakat kasta makrun olmasa bile yazıların bu havalide su-i te’sir hâsıl ettiğine kendileri de kail ve bu halin binnetice ibret ve intibahı mücib olduğu anlaşılmasına ve Reisicumhur Hazretlerine takdim ettikleri ve aynen kıraat olunan telgrafları da bunu teyit ettiğine binaen beraatlarına...*” denilmektedir.¹⁰⁷ Ebuzziya’nın mahkeme heyetiyle, isyan bağlamında, fikir ayrılığının olmaması da tahliyesini açıklayan bir husus olsa gerektir. Aynı mahkeme Şeyh Sait’in idam kararına “*Güya dini ve şer’i ve fakat herhalde müstakil bir Kürdistan teşkil ve te’sis eylemek emel ve maksadı ile Hükümet-i Cumhuriyye aleyhine...*” cümlesiyle giriş yapmaktadır.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Ebuzziyazade, “Adalet, Makrun-u Şiddet”, s. 1.

¹⁰⁵ Ebuzziyazade, “Niçin Bir Korku...”, s. 1.

¹⁰⁶ Tunçay, *a.g.e.*, s. 150.

¹⁰⁷ Mahmut Akyürekli, *1925 Diyarbakır – Elazığ Yargılamaları, Gerekçe ve Hükümleriyle Şark İstiklâl Mahkemesi Kararları – I*, Nübihar Yay., İstanbul, 2014, s. 428.

¹⁰⁸ *A.g.e.*, s. 343. Şeyh Sait ve destekçilerinin yargılanma süreci için bkz: Ahmet Süreyya Örgüven, 108

Heyetin hükmüne İngiliz ve Fransız faktörü eklendiğinde EbuZZiyya'nın yazdıklarına ulaşılmaktadır. Bu bağlamada neden yargılandığı bile sorgulanabilir. Suçsuz bulunmuş olmasına rağmen, uzun bir müddet yazı hayatına ara vermek durumunda kalmasını, otoriter siyasetin muhalefete çektiği sınırlarda, söyleyecek sözünün olmamasına bağlamak mümkündür. Zira incelenen dönem içerisinde, EbuZZiyya'nın polemikliği aşan, felsefi derinliği olan bir cümlesine rastlanılmamıştır.

Sonuç

Milli Mücadele'nin başarıyla neticelenmesinin ardından, kurucu lider ve etrafındaki kadro, Türk inkılâbını gerçekleştirmek üzere Cumhuriyet Halk Fırkasını kurmuşlardır. Parti içinde radikal değişimlere karşı mesafeli bir seçkinler grubu, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası etrafında örgütlenerek muhalefete geçmişlerdir. Muhafazakâr duyarlılıkları oldukça güçlü olan, *Tevhid-i Efkâr* gazetesi başyazarı EbuZZiyya, siyasal ayrışmada TCF'den yana tavır almıştır. Yeni partinin bir programa sahip olmasını önemsemekle beraber, desteğinin temelinde, toplumsal yaşama ilişkin gerçekleştirilmek istenilen köklü dönüşümlerin önünde bir tür denge mekanizması olarak TCF'yi görmesinin yattığını söylemek mümkündür.

EbuZZiyya, CHF içerisinde güçlü bir konumu olan radikal inkılâpçıların toplumda bir karşılığı olmadığını belirtmiştir. Laiklik, inkılâpçılık, liberallik karşısında muhafazakârlığa hâkimiyet-i milliye kavramı etrafında yer açmak istemiştir. Kadınların eğlence hayatında görünürlülüğünün artması, içki yasağının kaldırılması gibi konularda ahlak ve namus kavramları çerçevesinde laiklik ve liberallik üzerinden “müfrit inkılâpçılar” olarak tanımladığı aydınları tenkit etmiştir. Hâkimiyet-i milliye ve cumhuriyet kavramlarını, sıklıkla kullanmasına rağmen, tarihi arka planıyla özümsemediğini söylemek zordur. Bahsi geçen kavramların teolojiyle, felsefeyle; toplumların yaşadığı büyük dönüşümlerle ilişkisi olmasına rağmen, EbuZZiyya'nın sığ polemiklerin ötesine çıktığını söylemek mümkün gözükmemektedir.

Muhafazakâr bir aydın tavrıyla, Milli Mücadele'nin kazanımlarını bir bütün olarak sahiplenmesi, kurucu liderin süreçteki payını takdir etmesi, Türk milleti olgusunu milli kimlik olarak takdimi dikkati çeken yaklaşımlarıdır. Bu noktalardaki sosyolojik tutarlılığı Şeyh Sait İsyani'mi etnik / ırki temelli bir hadise olarak değil, modernleşme açığına gönderimde bulunan kavramlarla izah etmesine neden

olmuştur. Eğitimsizliği, kırsallığı, şehirleşememeyi istismar eden dış faktörün kışkırttığı bir hadise olarak meseleyi değerlendirmiştir.

CHF içerisinde radikaller iktidara gelene kadar, TCF çizgisindeki duruşunu korumuştur. Olağanüstü yöntemlerin gerekli olmadığını vurgulamıştır. Radikal kanadın yönetimi üstlenmesiyle birlikte, aylardır müfrit inkılâpçılar olarak gördüğü aydınlarla aynı çizgiye gelmiştir. İktidar müdahalesinden, üslup değişikliği ile kurtulacağını zannetmesi de, cumhuriyet ve hâkimiyet-i milliye kavramlarıyla felsefi temassızlığından olsa gerektir. İktidarın otoriterleştiği bir dönemde soluşunun duyulmamasını başka türlü izah etmek zor görünmektedir.

KAYNAKLAR

Sürelî Yayınlar

- Ağaoğlu Ahmet, “Nereye Gidiyoruz”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Teşrinisani 1924.
- _____, “Nereye Gidiyoruz”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Teşrinisani 1924.
- Ebuzziyazade, “Biz Didişirken”, *Tevhid-i Efkâr*, 14 Kânûnusâni 1925.
- _____, “Buhrandan Sonra”, *Tevhid-i Efkâr*, 12 Kânûnusâni 1925.
- _____, “İstifadan Çıkacak Neticeler”, *Tevhid-i Efkâr*, 7 Kânûnusâni 1925.
- _____, “Kabahat Yazanda mı, Yapanda mı?”, *Tevhid-i Efkâr*, 19 Şubat 1925.
- _____, “Kan ile Değil, Kanun ile”, *Tevhid-i Efkâr*, 8 Kânûnusâni 1925.
- _____, “Sadi Bey’in Nasihatleri”, *Tevhid-i Efkâr*, 9 Şubat 1925.
- _____, “Sükûn Karşısında Buhran Dedikodusu mu?”, *Tevhid-i Efkâr*, 4 Şubat 1925.
- _____, “Sükûn ve İstikrar”, *Tevhid-i Efkâr*, 25 Kânûnusâni 1925.
- _____, “Yine Bir Buhranın Arifesinde miyiz?”, *Tevhid-i Efkâr*, 10 Kânûnusâni 1925.
- _____, “Adalet, Makrun-u Şiddet”, *Tevhid-i Efkâr*, 5 Mart 1925.
- _____, “Biraz Sükûn Günü Göremeyecek miyiz?”, *Tevhid-i Efkâr*, 24 Şubat 1925.
- _____, “Bu Devirde de İstibdat Olur mu?”, *Tevhid-i Efkâr*, 7 Kânûnuevvel 1924.

- _____, “Bursa İntihabının Manası”, *Tevhid-i Efkâr*, 18 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Cehalet Amili”, *Tevhid-i Efkâr*, 28 Şubat 1925.
- _____, “Cumhuriyetçi Olmak da Memnu mu?”, *Tevhid-i Efkâr*, 19 Teşrinisani 1924.
- _____, “Dinsizlik Propagandası da Men Edilse”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Kânûnusâni 1925.
- _____, “Ecnebi Sermayesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 9 Kânûnusâni 1925.
- _____, “Ekseriyet İtimadı Değil, Milletın Heyeti Lazım!”, *Tevhid-i Efkâr*, 29 Teşrinisani 1924.
- _____, “Fethi Bey’den Başlıca Beklediğimiz”, *Tevhid-i Efkâr*, 24 Teşrinisani 1924.
- _____, “Fethi Bey’in Beyanatu”, *Tevhid-i Efkâr*, 26 Şubat 1925.
- _____, “Fethi Bey’in Kabinesinin Tebdili”, *Tevhid-i Efkâr*, 4 Mart 1925.
- _____, “Gayri Muntazır Bir İstifa”, *Tevhid-i Efkâr*, 6 Kânûnusâni 1925.
- _____, “Genç Hadisesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 23 Şubat 1925.
- _____, “Gençliği Olsun Mel’ûnatınıza Karıştırmayınız”, *Tevhid-i Efkâr*, 22 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Hadisenin Ehemmiyet ve Fecaati”, *Tevhid-i Efkâr*, 25 Şubat 1925.
- _____, “Halk Fırkasının Tasfiyesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 20 Kânûnusâni 1925.
- _____, “Halk Hissiyatına Tercüman Olmak, Kanunu Hâkim Kılmak”, *Tevhid-i Efkâr*, 25 Teşrinisani 1924.
- _____, “Hariçten Dersler”, *Tevhid-i Efkâr*, 9 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Hatayı Kendileri Yapıyorlar, Kabahati Bize Yolluyorlar”, *Tevhid-i Efkâr*, 21 Teşrinisani 1924.
- _____, “İçki Fecayi’ ve Ankara Hadisesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 23 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “İmal-i Hıyanet”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “İmal-i Hıyanet”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “İntihap Mücadelesi Diyebilir miyiz?”, *Tevhid-i Efkâr*, 2 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “İsmet Paşa’nın İstifası”, *Tevhid-i Efkâr*, 23 Teşrinisani 1924.

- _____, “İsyana Karşı”, *Tevhid-i Efkâr*, 2 Mart 1925.
- _____, “İsyanın Tenkiline Doğru”, *Tevhid-i Efkâr*, 1 Mart 1925.
- _____, “Kabahat Yine Bizlerde mi İmiş?”, *Tevhid-i Efkâr*, 26 Kânûnusâni 1925.
- _____, “Kim Kimden Korkmalı”, *Tevhid-i Efkâr*, 20 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Korkan Korkana”, *Tevhid-i Efkâr*, 19 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Meclisin Feshi Şayiaları”, *Tevhid-i Efkâr*, 1 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Meslekte Tebdil mi Var?”, *Tevhid-i Efkâr*, 24 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Milletin Paraları Nasıl İsrâf Ediliyor?”, *Tevhid-i Efkâr*, 27 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Niçin Bir Korku Daha Geçirelim?”, *Tevhid-i Efkâr*, 20 Teşrinisani 1924.
- _____, “Nihayet Reji Belasından Kurtulduk”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Mart 1925.
- _____, “Nuretin Paşa Meselesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 23 Kânûnusâni 1925.
- _____, “Paralı İşlerde Yolsuzluk”, *Tevhid-i Efkâr*, 18 Kânûnusani 1925.
- _____, “Paramızın Kıymetini Yükseltmenin Yolunu Bulalım”, *Tevhid-i Efkâr*, 17 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Pek Şayan-ı İbret Bir Vaziyet”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Şubat 1925.
- _____, “Rejii Ölürlen Diriltmek Teşebbüsleri”, *Tevhid-i Efkâr*, 22 Şubat 1925.
- _____, “Taassup ve İfrat Hangi Tarafa?”, *Tevhid-i Efkâr*, 26 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Vakanın Hukuki Görünüşü”, *Tevhid-i Efkâr*, 29 Kânûnusâni 1925.
- _____, “Vaziyet Tavazzuh Ediyor mu?”, *Tevhid-i Efkâr*, 27 Şubat 1925.
- _____, “Vaziyeti Basiret ve İtidalle Düzeltmek Kabil Değil midir?”, *Tevhid-i Efkâr*, 22 Teşrinisani 1924.
- _____, “Yalnız Milletın Sayesinde”, *Tevhid-i Efkâr*, 21 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Yeni Cumhuriyet Fırkası”, *Tevhid-i Efkâr*, 18 Teşrinisani 1924.
- _____, “Yeni Fırkanın Fazilet Terbiyet-kâresi”, *Tevhid-i Efkâr*, 26 Teşrinisani 1924.

_____, “Yine mi Hürriyet-i Matbuat”, *Tevhid-i Efkâr*, 5 Kânûnuevvel 1924.

_____, “Zavallı Gençliğimiz”, *Tevhid-i Efkâr*, 2 Şubat 1925.

Falih Rıfki, “Demir El”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 26 Şubat 1925.

Siirt Mebusu Mahmut, “Hadise-i İsyân Karşısında Musul”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Şubat 1925.

_____, “Takrir-i Sükûn”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 6 Mart 1925.

Yakup Kadri, “Hesap Günü Gelmiştir”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Şubat 1925.

_____, “Maarif Cephesinden”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Mart 1925.

Kitaplar

Akşın, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele C.II*, Cem Yay., İstanbul 1992.

Akyürekli, Mahmut, *1925 Diyarbakır – Elazığ Yargulamaları, Gereke ve Hükümleriyle Şark İstiklâl Mahkemesi Kararları – I*, Nûbihar Yay., İstanbul 2014.

Alpkaya, Faruk, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İletişim Yay., İstanbul 2009.

Altınal, Şengül, *Basının Kamuoyu Oluşturma İşlevine Uygun Olarak Hakimiyet-i Milliye Gazetesi (1920-1934)*, MÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992

Aşan, Aziz, *Şeyh Said Ayaklanması*, Kuşak Matb., İstanbul 1991.

Atatürk, Kemal, *Nutuk 1919-1927*, Haz. Zeynep Korkmaz, AAM Yay., Ankara 2000.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938), AAM Yay., Ankara 1997.

Aybars, Ergun, *İstiklâl Mahkemeleri C. I-II*, DEÜ Yay., İzmir 1988.

Bila, Hikmet, *CHP 1919-1999*, Doğan Yay., İstanbul 1999.

Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar II. Kısım*, Doğan Kardeş Yay., İstanbul 1960.

CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924), haz. Yücel Demirel, Osman Zeki Konur, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2002.

Çakır, Mehmet Saki, *Cumhuriyetin İlanına Doğru Rejîm Tartışmalarının Basındaki Yansımaları (Akşam, Hâkimiyet-i Milliye, Tanin, Tevhid-i Efkâr)*, EÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2011.

Demiraslan, Tekin, *1923 Milletvekili Seçimleri ve Basın (Hâkimiyet-i Milliye, Tanin, Tevhid-i Efkâr)*, AEÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2013.

Demirel, Ahmet, *Birinci Mecliste Muhalefet (İkinci Grup)*, İletişim Yay., İstanbul 2015.

- Deniz, Murat, *Türk Basınında Şeyh Said İsyanı*, FÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007.
- Dönmez, Elif, *Mondros Ateşkes Antlaşması'nın Milli Mücadele'ye Yansımaları*, NÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2012.
- Erdoğan, Aydın, *Türkiye'de Seçim Sistemleri ve Türk Siyasi Yapısına Etkileri (1923-1980)*, KÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2007.
- Ersal, Aytekin, *Şeyh Said'ten Dersim'e Cumhuriyet'in Şark Meselesi*, Tarihçi Yay., İstanbul 2016.
- Giritlioğlu, Fahir, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Ayyıldız Yay., Ankara, 1965.
- Goloğlu, Mahmut, *Devrimler ve Tepkileri*, İş Bank. Kültür Yay., İstanbul 2009.
- Güneş, İhsan, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1997.
- Gürel, Tuğçe, *Türk Siyasi Tarihinde "Muhafazakarlık" Kimliği ve Ak Parti Örneği İncelemesi*, MÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- Gürlevik, Selim, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, HÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.
- Güvercin, Özgür, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Türk Siyasal Hayatındaki Yeri*, AİBÜ Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2007.
- Nurettin Güz, *Türkiye'de Basın – İktidar İlişkileri (1920 – 1927)*, GÜ Yay., Ankara 1991.
- Jaesckhe, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, TTK Yay., Ankara 1971.
- Kıdış, Osman, *Atatürk Döneminde Recep Peker, (1920-1938)*, İÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2006.
- Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yay., İstanbul 1993.
- Mutlu, Sevda, *Devlet Adamı Kimliği ile İsmet İnönü'nün Düşünce ve Uygulamalarının Değerlendirilmesi*, CÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas 2007.
- Okyar, Ali Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, haz. Cemal Kutay, Tercüman Yay., İstanbul 1980.
- Orbay, Hüseyin Rauf, *Siyasi Hatıralar*, Örgün Yay., İstanbul 2003.
- Örgeevren, Ahmet Süreyya, *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, Temel Yay., İstanbul 2007.
- Öz, Esat, *Otoriterizm ve Siyaset, Türkiye'de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*, Yetkin Yay., Ankara 1996.

- Özbudun, Ergun, *Siyasal Partiler*, AÜHF Yay., Ankara 1974.
- Özcan, Ufuk, *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği, Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın*, Akademi Yay., İstanbul 2002.
- Özkaya, Yücel vd., *Milli Mücadele Tarihi*, C.1, AAM Yay., Ankara 2005.
- Özoğlu, Hakan, *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası*, çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yay., İstanbul 2011.
- Sakal, Fahri, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, OMÜSBÜ Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 1995.
- Sakallı, Bayram, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, İz Yay., İstanbul 1997.
- Sezgin, Ömür, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Birey ve Toplum Yay., Ankara 1984.
- Şen, Salih, *Takrir-i Süklân Kanununun Kapatıldığı Gazetelerden Biri: İstiklâl (2 Aralık 1924 – 5 Mart 1925)*, MÜTAE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- Tanör, Bülent, *Türkiye'de Kongre İktidarları*, YK Yay., İstanbul 1998.
- Taşpınar, Bülent, *Hâkimiyet-i Millîye Gazetesinde Şeyh Said Ayaklanması*, SÜEBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010.
- Temiz, Ahmet, *Velid Ebuzziya'nın Mektuplarına Göre Lozan*, MÜTAE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- The Social Science Encyclopedia*, ed. Adam Kuper and Jessica Kuper, Routledge, London 2001.
- Toker, Metin, *Şeyh Said ve İsyanı*, Bilgi Yay., İstanbul 1994.
- Topuz, Hıfzı, *II.Mahmut'tan Holdinlere Türk Basın Tarihi*, Remzi Yay., İstanbul 2003.
- Torun, Esmâ, *Sivas'tan Büyük Kongreye Cumhuriyet Halk Partisi*, KÜ Yay., Kocaeli 2003.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, Ekin Yay., İstanbul 1982.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması*, TVY Yay., İstanbul 2005.
- Uğurlu, Nurer, *Kürt Milliyetçiliği, Kürtler ve Şeyh Said İsyanı*, Örgün Yay., İstanbul 2006.
- Uyar, Hakkı, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yay., İstanbul 1998.
- Ülker, Nurdan Seda, *Türk Basınında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, GÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.
- Varol, Özge, *II.Abdülhamit Dönemi'nde Düyün-u Umumiye İdaresinin Kuruluşu ve İşleyişi*, AÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

- Velidedeoglu, Hıfzı Veldet, *Devirden Devire II*, Bilgi Yay., Ankara 1975.
- Yalçın, E.Semih, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Kaynaklar*, Siyasal Yay., Ankara 2004.
- Yeşil, Ahmet, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Cedit Yay.,Ankara 2002.
- Yeşiltuna, Serap, *1934 İskân Kanunu ve Türk Basınındaki Yansımaları*, İÜAİİTE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Yeşiltuna, Serap, *Resmi Kanun, Kanunname, Rapor ve Tutanaklarla Atatürk ve Kürtler*, İleri Yay., İstanbul 2007.
- Yıldız, Emrah, *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi Örneğinde Türk Ulusal Kimliğinin İnşası Süreci (1920-1926)*, MÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2009.
- Yücekök, Ahmet N. *Siyasetin Toplumsal Tabanı (Siyaset Sosyolojisi)*, AÜSBF Yay., Ankara 1987.
- Zürcher, Erik Jan, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, çev. Gül Çağlı Güven, Bağlam Yay., İstanbul 1992.

Makaleler

- Alpkaya, Faruk, “Kazım Karabekir”, *Muhafazakarlık*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekin-gil, İletişim Yay., İstanbul 2004, ss. 44-49.
- Bolat, Bengül, “Milli Mücadele Taraftarlığından Cumhuriyet Karşıtlığına Velid Ebuz-ziya”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c.XIV, S.28, İzmir 2014, ss. 149-174.
- Güneş, İhsan, “Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nden Halk Fırkası’na Geçiş”, *AAMD*, c.3, S.8, Ankara 1987, ss. 427-442.
- Satan, Ali, “Demokratik Siyasal Mücadele Denemesi”, *Modern Türkiye Tarihi*, ed. Süleyman Beyoğlu, Ali Satan, MÜ Yay., İstanbul 2014, ss. 159-170.
- Toprak, Zafer, “Sunuş, Doğu Anadolu’da Uygarlaştırıcı Misyona”, *Necmeddin Sahir Sı-lan Arşivi-2, Doğu Anadolu’da Toplumsal Mühendislik, Dersim-Sason (1934-1946)*, TVY Yay., İstanbul 2010.
- Yerasimos, Stefanos, “Tek Parti Dönemi”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. Irvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yay., İstanbul 1992, ss. 76-112.
- Zürcher, Erik Jan, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakarlık”, çev. Özgür Gökmen, *Muhafazakarlık*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekin-gil, İletişim Yay., İstanbul 2004, ss. 40-53.